

พาทธรรม

๑

หลวงพ่อธรรมะ

คำนำ

(เนื่องในการจัดพิมพ์เป็นเล่มพิเศษครั้งแรก)

ปาฐกถาชุดพุทธธรรมนี้ ผู้แสดงได้เริ่มแสดงเรื่องแรกมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๓ เรื่อยๆ มาหลายตอนด้วยกัน, ได้มีผู้พิมพ์ขึ้นแจกจ่ายเรื่อยๆ มา โดยเฉพาะเรื่องแรก คือ “วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม” นั้น ได้มีผู้พิมพ์ขึ้นแจกมากที่สุด

แต่เนื่องจากการพิมพ์ในครั้งที่แล้วๆ มานั้น ผู้พิมพ์แจกได้จัดวรรคตอน หรือใช้ตัวอักษรเอาตามใจชอบ ตลอดถึงการคัดลอกต่อๆ กันไปทำให้มีการผิดพลาดตกหล่นบ้างเป็นธรรมดาจึงเห็นว่าควรจัดพิมพ์ฉบับที่อาจถือเป็นแบบฉบับได้ขึ้นสักฉบับหนึ่ง เพื่อประโยชน์ที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ประโยชน์ของปาฐกถาชุดนี้ จะมีเป็นอย่างไรนั้น คณะกรรมการไม่ประสงค์จะปรารภกันอีกในที่นี้ นอกจากจะคัดเอาคำปรารภของพุทธนิคม เชียงใหม่ ซึ่งเคยพิมพ์หนังสือเรื่องนี้แจกจ่ายมาไว้ให้ท่านผู้อ่านได้พิจารณาเอาเอง ดังต่อไปนี้:-

“...เรื่องพุทธธรรมนั้น จำเป็นแก่ชีวิตมากที่สุดและไม่ใช่ว่าสิ่งที่เกิดวิสัยที่คนธรรมดาอย่างเราท่านทั้งหลายนี้จะเข้าใจไม่ได้ ท่านผู้แสดงได้ชี้แจงไว้แล้วในตัวปาฐกถานั้นว่า “การเข้าถึงพุทธธรรมนั้น ไม่จำเป็นต้องผ่านพระไตรปิฎก หรือไม่จำเป็นต้องเป็นนักบวชเท่านั้น ใครก็ตามถ้าหัดมองในด้านในอยู่เสมอ ตามที่ได้อธิบายไว้แล้ว สักวันหนึ่งก็จะเข้าถึงพุทธธรรมได้.”

“พุทธธรรมคือสิ่งๆ หนึ่ง ที่จะทำให้คนธรรมดากลายเป็นพุทธะคือผู้
ตรัสรู้ ผู้เบิกบาน, เป็นสิ่งธรรมดาอย่างหนึ่ง ซึ่งมีอยู่เบื้องหลังของชีวิต, รุ่งเรือง
สว่างไสวอยู่เสมอ ไม่รู้จักดับ ทรงตัวเองอยู่ได้ตลอดกาลและพร้อมอยู่เสมอที่จะ
สัมผัสกับใจ ถ้าหากลอกเอาเครื่องหุ้มห่อจิตออกเสียได้เมื่อใด ก็จะพบสิ่งๆ นั้น
ซึ่งเป็นสิ่งที่ให้แต่ความสงบ เยือกเย็น ความสะอาด และความแจ่มแจ้ง ในปัญหา
ของชีวิตทุกอย่าง. สิ่งๆ นี้เป็นสัจธรรมอันเดียว ที่สูงยิ่งกว่าสัจธรรมทั้งหลาย.
ตราบใดที่มนุษย์ยังไม่พบกับสัจธรรมนี้ ความปลอดภัยที่แท้จริงของชีวิต ยังมี
ไม่ได้.

“สาเหตุที่คนส่วนมากไม่สนใจในเรื่องนี้ เป็นเพราะไปเข้าใจเสียว่า เรื่อง
พุทธธรรมไม่เกี่ยวกับคนเรา หรือเห็นไปเสียว่าไม่จำเป็นต้องรู้ก็อาจหาความสุข
ได้ บางคนเห็นว่า ถ้าสนใจกับเรื่องนี้แล้ว จะต้องทำตัวเป็นฤาษีชีไพร ต้องทำตัว
ให้เหินห่างจากความสุขเพลิดเพลินในโลกทุกอย่าง และบางคนถึงกับเห็นไปว่า
เรื่องพุทธธรรมนั้นวิเศษจริง แต่ก็ยากที่คนอย่างเราจะเข้าใจได้. อันที่จริง ความ
เข้าใจเช่นนั้น เป็นความหลอกตัวเองให้เข้าใจผิดทั้งสิ้น.

“ข้อที่เข้าใจว่า พุทธธรรมไม่จำเป็นต้องรู้ ก็อาจหาความสุขได้นั้น ก็เป็น
ความจริง, แต่ท่านคงไม่เคยรู้สึกว่ ความสุขที่เราแสวงหาและมีๆ กันอยู่นั้น เป็น
ของหลอกลวงเกือบทั้งสิ้น และมักมีพิษในภายหลังเสมอ. ถ้าได้สัมผัสกับพุทธ
ธรรมเสียบ้าง พิษที่เกิดจากความสนุกนั้นจะลดน้อยลง และสามารถแสวงหา
ความสุขที่สูงยิ่งขึ้นไป.

“ข้อที่ว่า ถ้าสนใจกับเรื่องนี้ จะต้องออกไปเป็นฤาษีชีไพร เข้าไปแต่ต้อง
กับความสุขในทางโลกไม่ได้เลยนั้น ข้อนี้ก็เป็นการเข้าใจผิดถนัด. พุทธศาสนา
ไม่มีการบังคับให้เชื่อ หรือบังคับให้ทำตาม. ท่านจะเป็นฤาษีหรือไม่ สุดแล้วแต่
ความพอใจ. และก็ไม่ใช่เป็นกฎตายตัวว่า ต้องเป็นฤาษีหรือนักบวชเท่านั้น จึงจะ
เข้าใจพุทธธรรมได้. เรื่องนี้ท่านผู้แสดงได้ชี้แจงไว้ดีที่ สุดแล้ว ในปาฐกถาของ
ท่าน.

“ข้อที่ว่าคนธรรมดาไม่ใช่นักบวชหรือนักปราชญ์เข้าใจเรื่องนี้ไม่ได้นั้นก็ยิ่งขัดต่อความจริง ในครั้งพุทธกาล ปรากฏว่าคนอายุ ๘ ขวบทั้งหญิงทั้งชาย หรือฆราวาสผู้ครองเรือน เข้าใจเรื่องนี้ได้ ก็มีอยู่ ข้อที่เราเห็นว่ายากนั้น อาจเป็นเพราะเราไม่สนใจอย่างแท้จริง หรือเพราะอ่านหนังสือที่ทำอย่างไรเสียก็ไม่อาจเข้าใจได้ ก็ได้...”

ในการพิมพ์ครั้งนี้ได้เพิ่มเติมถ้อยคำของบางตอน และแก้ไขตัดทอนในบางตอนแห่งละเล็กน้อยเท่าที่เห็นว่าจะทำให้ได้ใจความชัดเจนขึ้น หรือง่ายขึ้น หรือไม่มีทางที่จะเข้าใจผิด เพราะความคืบหน้าของความหมายแห่งถ้อยคำที่เขียนไว้ไม่รัดกุม เท่าที่เห็นว่าควรทำและโดยคำแนะนำของท่านผู้แสดงเอง จึงหวังว่าการพิมพ์ครั้งนี้จะเป็นประโยชน์แก่วงการนักศึกษายิ่งขึ้น ไม่มากก็น้อย; และเป็นที่พอใจทั่วกัน.

คณะธรรมทาน

ไชยา

๒๕ ธันวาคม ๒๔๕๖

ปาฐกถาที่ ๑

เรื่อง

วิถีแห่งการเข้าถึง พุทธธรรม

ปาฐกถาพิเศษ

วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม

แสดงโดย ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

ณ พุทธสมาคม กรุงเทพฯ

ที่ ๑๓ กรกฎาคม ๒๕๕๓

ปาฐกถานี้ แม้จะได้ใช้เวลาแสดงถึง ๒ นาฬิกา ๑๕ นาที ก็ปรากฏว่า คำอธิบายที่อุททาหรณ์และการพิสูจน์เฉพาะเรื่อง ยังสั้นไปบ้าง จึงเมื่อตอนตรวจแก้สำเนาบันทึกของผู้จดชวเลข ข้าพเจ้าได้เพิ่มเติมข้อความบางตอนที่เห็นว่าควรเพิ่มเติมลงตามควร เพื่อให้เป็นที่เข้าใจง่ายสำหรับผู้อ่านทั่วไป ท่านผู้อ่านที่เคยฟังการแสดงโดยตรง เมื่อพบข้อความส่วนน้อยบางส่วนแปลกออกไปกว่าที่เมื่อข้าพเจ้าแสดงจริง โปรดทราบตามนี้, แทนที่จะเข้าใจเป็นอย่างอื่น.

พุทธทาสภิกขุ

เพื่อนสหธรรมิก และท่านสุภาพชนทั้งหลาย !

แม้ว่าข้าพเจ้าจะมีได้เป็นสมาชิกแห่งพุทธธรรมสมาคม^๑นี้โดยตรง เพราะเหตุว่าสมาคมมิได้มีสมาชิกที่เป็นบรรพชิตก็ตาม แต่ข้าพเจ้าก็ได้เป็นสมาชิกแห่งพุทธธรรมสมาคมโดยน้ำใจ ทั้งนี้เพราะเหตุว่าวัตถุประสงค์ของพุทธธรรมสมาคม นั้น เป็นวัตถุประสงค์ที่ข้าพเจ้าก็ประสงค์อยู่เช่นเดียวกัน กล่าวคือ วัตถุประสงค์แห่งการเผยแผ่พุทธธรรม. เมื่อพุทธธรรมสมาคมได้ขอร้องให้ข้าพเจ้ามากล่าวกถาเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ณ ที่นี้เพื่อเป็นเครื่องประดับปัญญาและความรู้ส่งเสริมศรัทธาความเชื่อและความพากเพียรของพุทธ

๑ สมาคมยังไม่ได้เปลี่ยนชื่อเป็น “พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย” ในเวลานั้นยังมีชื่อว่า พุทธธรรมสมาคมอยู่

บริษัทให้ยิ่งขึ้นไป ข้าพเจ้าจึงมีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง เพราะรู้ว่าสมาชิกทั้งหลาย ล้วนแต่มีน้ำใจในอันใคร่ที่จะทราบหลักแห่งธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า. และด้วยเหตุนี้เองข้าพเจ้าจึงได้เลือกเรื่องที่จะนำมากล่าวให้พอเหมาะกัน และให้ชื่อเรื่องนั้นว่า “วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม” อันหมายถึงวิถีที่คนเราจะเข้าถึงพุทธธรรมได้อย่างไร.

พุทธธรรมได้แก่อะไร? นี่เป็นปัญหาที่จะได้วิเสชาไปเป็นลำดับแรก.

เฉพาะในที่นี้ สิ่งที่เรียกว่าพุทธธรรม จะเพ่งเอาเฉพาะสิ่งที่เป็นความจำเป็นแก่ความสุขในด้านจิตใจของมนุษย์เรายิ่งกว่าสิ่งอื่น. แต่เมื่อกล่าวโดยทั่วไปแล้วคำว่า “พุทธธรรม” อาจจะไม่แปลและมีความหมายได้เป็นหลายอย่างเช่นแปลว่า **ธรรมของพระพุทธรเจ้า**, ในกรณีเช่นนี้หมายถึงคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าเพราะเหตุนี้ จึงได้แก่พระปริยัติธรรมโดยตรงถ้าหากจะแปลคำพุทธธรรมว่า **ธรรมที่จะทำคนเราให้กลายเป็นพระพุทธรเจ้า** แล้ว คำว่า พุทธธรรม ย่อมจะหมายถึงการประพฤติปฏิบัติประเภทหนึ่ง ซึ่งจะทำบุคคลธรรมดาผู้ปฏิบัติธรรมนั้นๆ ให้กลายเป็นพระอรหันต์ได้, เพราะฉะนั้น ในข้อนี้พุทธธรรมย่อมหมายถึงพระปฏิบัติธรรมอันเป็นข้อที่สอง. และคำว่าพุทธธรรมอาจแปลได้สลับไปว่า **ปกติภาพของพระพุทธรเจ้า** หรือแปลอีกอย่างหนึ่งว่า “**สิ่ง**” สิ่งหนึ่งซึ่งพระพุทธรเจ้าทรงค้นพบ เมื่อกล่าวโดยนัยหลังทั้งสองประการนี้ปกติภาพของพระพุทธรเจ้านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือ ญาณกับสัจธรรม นั้นแหละคือปกติภาพของพระพุทธรเจ้า. ญาณได้แก่ความรู้ ชนิดที่เมื่อรู้แล้ว ย่อมทำให้ไม่ต้องการรู้อะไรอีกต่อไป. สัจธรรมคือความบริสุทธิ์และสงบเย็นแห่งจิต. ส่วนนัยสุดท้ายที่แปลคำพุทธธรรมว่า “**สิ่ง**” สิ่งหนึ่งซึ่งพระพุทธรเจ้าทรงค้นพบนั้น เป็นข้อที่ต้องการคำอธิบายเป็นอย่างมากจึงจะพอเข้าใจได้. แต่เมื่อกล่าวโดยสรุปก็ได้แก่สภาพที่เป็นความหลุดรอดของชีวิต หรือที่เรียกว่าสุขนิรันดร. และโดยเหตุนี้ คำว่าพุทธธรรมตามนัยหลังนี้จึงได้แก่พระปฏิบัติธรรมโดยตรง. และพุทธธรรมตามนัยที่บ่ง

ถึง “สิ่ง” สิ่งหนึ่งซึ่งพุทธธรรมทรงค้นพบนี้แหละคือนัยที่ข้าพเจ้าจะได้แสดง โดยละเอียด ณ ที่นี้, จึงขอให้เข้าใจว่า ชื่อของเรื่องที่ข้าพเจ้ากำลังกล่าวที่ชื่อว่า “วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม” นั้น คำว่าพุทธธรรม โดยส่วนใหญ่ย่อมหมายถึง “สิ่ง” สิ่งนี้เอง.

ทำไมคำว่าพุทธธรรมในที่นี้ โดยส่วนใหญ่จึงหมายถึง “สิ่ง” สิ่งนี้ โดยเฉพาะ? ในเมื่อคำว่าพุทธธรรมอาจหมายถึงปริยัติธรรมและปฏิบัติธรรมได้ด้วย ทำไมจึงได้เพ่งเอาเฉพาะปฏิบัติธรรม อันเป็นผลขั้นสุดท้าย? ทั้งนี้ก็เพราะว่า พระปริยัติธรรมตามที่เรา รู้ และเข้าใจกันอยู่ในบัดนี้นั้น ย่อมหมายถึงการเรียนพระคัมภีร์ทั้งหมดอันเรียกว่า พระไตรปิฎก. ในที่นี้ท่านทั้งหลายซึ่งเป็นพุทธบริษัทจะมีสักกี่คนที่จะสามารถท่องเที่ยวไปในพระไตรปิฎกให้ทั่วถึง. และในส่วนพระปฏิบัติธรรมนั้นเล่าจะมีสักกี่คนที่จะสามารถปลีกตนออกประพฤติพรหมจรรย์บำเพ็ญตบะกรรมฐานของบรรพชิตโดยเคร่งครัด. ถ้าหากว่าพุทธธรรมเป็นสิ่งที่เข้าถึงได้เฉพาะแต่โดยการผ่านพระไตรปิฎกอย่างทั่วถึง และโดยการบำเพ็ญกรรมฐานในสถานที่อันวิเวกอย่างเคร่งครัดแล้ว การก็อาจกลายเป็นว่า ธรรมนี้เป็นของเหมาะสำหรับบุคคลเพียง ๒-๓ คนหรือไม่ก็คนเท่านั้น แต่เพราะเหตุที่พุทธธรรมเป็นสิ่งที่มีความอันกว้างขวาง สามารถเป็นประโยชน์แก่คนทั่วไปไม่เลือกหน้า ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวถึงความมุ่งหมายส่วนใหญ่ของพุทธธรรม หมายถึงญาณกับศานติหรือสิ่งๆ หนึ่งซึ่งพระพุทธเจ้าทรงค้นพบ. ทั้งนี้เพราะว่าคนเราอาจลู่ถึง “สิ่ง” สิ่งนี้ได้ โดยไม่ต้องผ่านทางพระไตรปิฎกหรือทางการบำเพ็ญตบะอันเคร่งครัดอย่างเดียว, ดังจะได้ยกอุปมาด้วยเรื่องการแสวงหาผลอย่างโลกๆ. คนเราตามธรรมดาทั่วไปปรารถนาทรัพย์ศและการสมาคมหรือมิตรภาพอันกว้างขวาง. ถ้าหากว่าเราได้ทรัพย์หรือสิ่งที่จำปรารถนานั้นๆ มาแล้ว บุคคลนั้นจะเป็นผู้ผ่านการศึกษาได้รับปริญญาเป็นบัณฑิต หรือไม่ก็ตาม จะมีลักษณะและการกระทำอันเข้มแข็งเป็นมหาบุรุษ

หรือไม่ก็ตามข้อนั้นไม่เป็นสิ่งสำคัญอันใดแล้ว เพราะว่าวัตถุประสงค์นั้นๆ เขาได้รู้ถึงแล้วและสิ่งทั้งสามนั้นมิใช่จะจำกัดว่ามีได้เฉพาะท่านผู้ถือปริญญา ครอบรู้ศาสตร์ หรือเข้มแข็งเป็นมหาบุรุษเท่านั้นก็หาไม่. โดยทำนองเดียวกันนี้ พุทธธรรมก็เป็นสิ่งที่สาธารณะทั่วไปแก่ทุกคน. ญาณคือความรู้ชนิดที่ทำให้ผู้รู้ให้หมดความทะเยอทะยานในโลก อาจเกิดได้แม้แก่ผู้ที่ได้ชิมโลกมาจนเบื่อ เหนื่อยหน่ายที่จะเสพคบกับอารมณ์นานาชนิดอีกต่อไปโดยที่ผู้นั้นไม่ต้องผ่านพระไตรปิฎกและการฝึกบทรเรียนในทางจิตอันเคร่งเครียดก็ได้, ดังที่เราเรียกพระอรหันต์ประเภทนี้ว่า พระอรหันต์ผู้สุขขวิปัสสกคือเห็นแจ้งอย่างแท้จริง ไม่รอบรู้แตกฉานเหมือนพระอรหันต์ประเภทอื่นก็จริงแต่ท่านก็หมดกิเลสบริสุทธิ์และเป็นสุขโดยสิ้นเชิงเช่นเดียวกัน. ความสงบหรือความปลอดจากทุกข์ทั้งมวลได้มีแก่ท่านแล้ว ซึ่งเราเรียกว่าสาคติ. เมื่อมีทั้ง ญาณและสาคติเช่นนี้ก็ถือว่าท่านได้เข้าถึงพุทธธรรมแล้ว กิจของชีวิตที่จะต้องขวนขวายให้สูงขึ้นไปอีกย่อมไม่มีอีกต่อไป. ท่านเข้าถึงพุทธธรรมได้โดยไม่ต้องผ่านทางพระไตรปิฎกและการบำเพ็ญตบะกรรมฐานอันเคร่งครัดได้ด้วยอาการอย่างนี้.

เราควรจะระลึกไว้สืบไปว่า การที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงค้นหาพุทธธรรมนั้นมิใช่เพื่อพระองค์เองโดยส่วนเดียว, แต่ได้เป็นด้วยอำนาจพระกรุณา คັນเพื่อประโยชน์แก่ปวงสัตว์ในสากลด้วย, สิ่งซึ่งพระองค์ทรงค้นได้มาจึงเป็นสิ่งที่สาธารณะแก่ปวงสัตว์เหล่านั้นด้วย. พุทธธรรมหรือสิ่งที่พระองค์ทรงค้นพบ เป็นสิ่งที่สาธารณะแก่ทุกคน และมีอยู่ทั่วไป พร้อมทั้งจะสัมผัสกับคนทุกคนอยู่ทุกเมื่อ. แต่เมื่อคนเรามองไม่เห็น การก็เป็นราวกะว่าเป็นของที่เร้นลับจนสุดวิสัย. ตามธรรมดาเราท่านทุกคน มีตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นเครื่องรู้สึกต่อสิ่งภายนอกอันแวดล้อม. เรารู้สึกหรือรู้จักเพียงเท่าใด ก็เหมาเอาว่าสิ่งทั้งหลายมีเพียงเท่านั้น หรือแม้จะมีมากออกไปก็ตกอยู่ใน

ลักษณะเดียวกัน เพราะเหตุนี้เอง “สิ่ง” ชนิดที่เป็นภายในหรือด้านใน จึงยากที่จะปรากฏ เพราะความเข้าใจผิดนั้นๆ เป็นม่านเข้ามาบังเสียเสมอไป.

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมา การเข้าถึงพุทธธรรม จึงจำเป็นต้องขอร้องให้พุทธบริษัททั้งหลายเตรียมตัวเพื่อจะมองสิ่งทุกอย่าง ในด้านใน. เท่าที่รู้สึกกันอยู่ตามธรรมดา เรามี ตา หู จมูก ลิ้น กาย สำหรับสัมผัสและรู้สึกในรูป เสียง กลิ่นรสและโผฏฐัพพะ. แต่เรารู้สึกและสัมผัสสิ่งเหล่านี้ด้วยอาการชนิดที่เรียกว่ามองในด้านด้านนอก หรือด้วยเครื่องมือสำหรับมองในด้านนอก, เราจึงไม่พบ “สิ่ง” สิ่งหนึ่ง ซึ่งจะพบได้ก็ต่อเมื่อเรามองในด้านใน หรือมองด้วยเครื่องมือสำหรับมองในด้านใน เช่นเดียวกับที่พระพุทธองค์ ได้ทรงมอง และมองจากรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะนั่นเอง. การมองในด้านในมีลักษณะเป็นอย่างไรนั้น เพื่อให้เข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง เราอาจพิจารณาเปรียบเทียบขึ้นไปจากการมองด้านนอก แต่เป็นชั้นที่ประณีตสักหน่อย และประณีตมาก จนถึงกับอาจมีบางคนจัดให้เป็นการมองโดยด้านในไปก็ได้.

ก็สิ่งทั้งหมดที่ปรากฏแก่เรา ที่เรารวมเรียกกันว่า โลก นี้โดยสิ้นเชิงก็มีเพียงเท่าที่เรารู้สึกได้ โดยอาศัย ตา หู จมูก ลิ้น กาย ๕ อย่างนี้ เป็นมูลฐานแห่งการสัมผัส. แต่ความจริงอาจไม่เป็นเช่นนั้นคือ ยังมีสิ่งที่เราไม่สามารถจะรู้จักหรือรู้สึก. เราทราบไม่ได้ว่ามีอะไรอีกถึงจะให้ทายก็คงผิด. แต่ถึงกระนั้น เราก็ยังเชื่อได้โดยเหตุผล ว่าถ้าเราสามารถมีอายตนะภายในให้มากกว่า หรือประณีตกว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย เท่าที่เรามีอยู่แล้ว เราจะสามารถสัมผัสและรู้จักสิ่งอื่นที่แปลกออกไป ที่เราไม่เคยนึกฝันจะมีได้อีกเป็นอันมาก. สมมติว่าเราไม่มีหู เราก็ไม่มีทางรู้สึกได้ว่า โลกนี้มีเสียง มีดนตรี อันเป็นความไพเราะทางเสียง. เราจะยังมอยู่เหมือนสัตว์บางชนิด เช่น ไม้เตี๊ยน. เพราะเรามีหู เราจึงสามารถสัมผัสโลกในด้านเสียงนี้ได้. จากตา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งเรามีอยู่เพียง ๕ อย่างนี้ เป็น ๖-๗ อย่าง หรือ ๑๐-๒๐ อย่างแล้ว ปรากฏการณ์ของโลกที่แสดงออกแก่เราก็จะมากออกไปอีก. เรา

จะพบสิ่งอื่นนอกไปจาก รูป เสียง กลิ่น รส และ โผฏฐัพพะ. (แต่ในที่นี้เราไม่มีและไม่ได้พบสิ่งนั้น โลกจึงไม่มีนามศัพท์ที่ตั้งขึ้นเป็นชื่อของสิ่งนั้น). เรา รู้จักโลกกันในวันนี้ เท่าที่เราอาจสัมผัสมันได้เพียงเท่าที่เรามีอายตนะ. โลก ส่วนที่เราไม่รู้จักรหรือสัมผัสได้ยังมีอีก.

อีกประการหนึ่ง อายตนะต่างๆ เท่าที่เรามีนั้น อาจสัมผัสสิ่งต่างๆ ได้ ภายในขีดอันจำกัด คือเท่าที่ประสิทธิภาพของมันจะพึงมี. ยกตัวอย่างเช่นหู ของมนุษย์ดังเช่นเราท่านนี้ เราสามารถได้ยินเสียงได้มากมายหลายชนิดก็จริงแม้กระนั้นก็ได้ยินเฉพาะเสียงที่ขนาดอันพอเหมาะกับหูของเราเท่านั้น. ถ้าหากว่าเสียงที่ส่งมานั้นประกอบด้วยระยะแห่งความถี่ที่เรียกว่า Frequency มากหรือน้อยไปกว่าขนาด ที่หูของมนุษย์ธรรมดาเราจะรับได้แล้ว เราจะ ไม่ได้ยินเลย. การทดลองทางวิทยาศาสตร์ปรากฏว่า หูของสุนัขสามารถจะ ได้ยินเสียงที่มีระยะความถี่ สูงกว่าที่หูของมนุษย์จะได้ยิน. คือเมื่อเสียงนั้นมี ระยะความถี่สูงหรือที่เรา รู้จักกันว่าเสียงแหลม สูงถึงปานนั้นแล้ว มนุษย์จะ ไม่ได้ยินเลย แต่สุนัขได้ยินและวิ่งมา ตาของสัตว์ แมลงบางจำพวกสามารถ เห็นสิ่งที่มนุษย์มองไม่เห็น เช่นรัศมีสีม่วงอันมีอยู่ในแสงสว่าง. นี่เป็นเครื่อง แสดงว่าแม้เรามีตา หู แล้วเราก็ยังไม่สามารถมองเห็นสีหรือได้ยินเสียงบาง ชนิดซึ่งแท้ที่จริงมันก็มีอยู่ตามธรรมดาเช่นเดียวกับสีหรือเสียงอื่นๆ ต่างกันก็ แต่ขนาดเท่านั้น. เราไม่สนใจและค้นคว้าและเข้าใจว่าสิ่งเหล่านั้น ไม่มีเอา เสียเลยทีเดียว

และที่ยิ่งไปกว่านั้น เรายังเข้าใจสิ่งนั้นผิดไปจากความจริงของมันอีก เป็นอันมากจนถึงกับทำให้เกิดความหลงใหล. เช่นสีต่างๆ มีสีเขียว สีแดง เป็นต้นนั้น เราได้ปล่อยให้ความรู้สึกนึกคิดของเรา ยึดถือเอาว่ามันมีสี เช่นนั้นจริงและแตกต่างกันจนถึงกับให้ความหมายของสีนั้นๆ ต่างๆ กัน เป็นสีที่จะนำมาซึ่งโชคดี โชคร้าย เป็นต้น วิทยาศาสตร์ได้บอกให้เราทราบ ว่า ตัวสีแท้ๆ นั้นไม่มีอยู่จริง มันอยู่ที่สมรรถภาพของตาของเราต่างหาก ที่

เห็นคลื่นแสงขนาดนั้นขนาดนี้ เป็นสีอย่างนั้นอย่างนี้ไปเอง และทั้งสัตว์บางชนิดอาจเห็นเป็นสีอื่นหรือไม่เห็นก็ได้. ตามความจริงสีนั้นไม่มีที่ตรงไหน มีแต่วัตถุที่มีลักษณะสะท้อนแสงกลับโดยคลื่นขนาดต่างๆ กัน และขณะนั้นก็มีแสงสว่างส่องอยู่ที่สิ่งนั้น กับมีแก้วตาเป็นที่รับแสงอันสะท้อนนั้น. ถ้าหากวัตถุอันละเอียดคนนั้น สะท้อนแสงกลับมาที่แก้วตา เราก็มองเห็นสิ่งนั้นเป็นสีนั้นสีนี้ แล้วแต่ว่าวัตถุนั้นได้สะท้อนกลับมาโดยคลื่นขนาดไหน สีเขียว สีเหลือง สีส้ม สีแดง สีนํ้าเงินเหล่านี้ เป็นแต่เพียงความแตกต่างของคลื่นแสงสว่างที่สะท้อนกลับอันมีขนาดมากกว่ากันตามลำดับเท่านั้น ซึ่งทำให้ตาเห็นเป็นสีไปเอง สีนั้นจึงเป็นเพียงมายาที่ตาเห็น. เช่น ใบไม้สีเขียว แต่ความจริงสีเขียวไม่มี มีแต่วัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งที่ใบอันสะท้อนแสงกลับให้เกิดคลื่นขนาดแก้วตาเราเห็นเป็นสีเขียวไปเองและต้องประกอบด้วยแสงสว่างเป็นเครื่องช่วยเสมอ มายา กล่าวคือสีต่างๆ นี้จึงจะปรากฏแก่ตาเราได้. โดยทำนองเดียวกันกับเสียงที่กล่าวมาแล้วถ้าเรามีแก้วตาพิเศษกว่าที่เรามีกันในปัจจุบัน เราอาจเห็นสีต่างๆ มากสีออกไปอีกหรือน้อยลงไปอีก แล้วแต่ความสามารถของแก้วตาชนิดนั้น เมื่อเราเห็นดอกกุหลาบสีแดง เราารู้สึกว่าสีแดงมีอยู่ที่กลีบกุหลาบ ดอกกุหลาบมันจึงแดง. แต่ความจริงกลีบกุหลาบไม่มีสีแดง ขนาดที่ตามนุษย์จะเห็นเป็นสีแดงไปเองเท่านั้น. ตัวสีแดงนั้นเป็นเพียงมายา. แต่เราไม่รู้สีก็เพราะว่าเหลียวไปดูที่โรมันก็มีสีแดงอยู่ที่นั่น ทั้งกลางวันและกลางคืน. เมื่อไม่มีแสงสว่างเรามองเห็นไม่ได้, ครั้นมีแสงสว่างมาแม้จะเป็นแสงริบหรี่แห่งตะเกียงก็ตามทีเราก็มองเห็นเป็นสีแดงไปเสียอีกแล้ว เราจึงหลงเอาว่ามันเป็นสีแดงอยู่รำไป. ต่อเมื่อใดเราอาจดูมันได้โดยไม่มีแสงสว่างเลยแม้แต่น้อยนั่นแหละ จึงจะรู้ว่าสีแดงนั้นไม่มี เป็นเพียงมายาเกิดขึ้นหลอกกลางตาเรา ในเมื่อได้แสงสว่างมาช่วยด้วยเท่านั้น. และแสงสว่างที่มีขนาดต่างกัน ยังอาจทำให้เราเห็นของสิ่งเดียวกันนั่นเอง เป็นคนละสีหรือหลายสีไปก็ได้. เช่น กระดาษสีเหลือง

กลางคืนเราเห็นเป็นสีขาว เป็นต้น. สีนั่นๆ จึงเป็นเพียงมายาที่เกิดในปัจจุบัน ในขณะที่แก้วตาสัมผัสกับคลื่นแสง ที่วัตถุอันสะท้อนแสงสะท้อนส่งมายังแก้วตา โดยขนาดต่างๆ กันเท่านั้น. ถ้าไม่สะท้อนมา เราก็เห็นเป็นสีดำไป. แต่ความจริงสีไม่มี.

ทั้งหมดนี้สรุปความว่า รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทั้งหลายนั้นเป็นเพียงมายาที่ซับซ้อนยิ่งขึ้นไปอีก. ทั้งนี้เพราะว่า เรามองมันด้วยเครื่องมือในค่านอกและมองแต่ค่านอก. เราบัญญัติและให้ความหมายอันยึดถือไว้ในใจเสียแน่นแฟ้น ตายตัวเคยชิน เป็นสัญชาตญาณประจำอยู่เสียแล้ว คอยฟังผลแต่ที่จะเป็นความอร่อยหรือไม่อร่อย โดยไม่มีเวลาที่จะนึกว่าความจริงมันเป็นเพียงอะไร. ถึงกระนั้นก็ตาม เพียงเท่าที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ เป็นเพียงเรื่องค่านอกอีกเหมือนกัน. เพราะแม้จะมองเห็นซึ่งลงไปถึงเพียงนั้นแล้วก็ยังเป็นเรื่องของวัตถุที่มองได้ด้วยตาภายนอก เพียงแต่อาศัยการค้นคว้าที่ลึกลงไปเท่านั้น. ที่ยกมาแสดงค่อนข้างจะยืดยาว ครั้งหนึ่งก่อน ก็เพื่อให้จับความได้ขึ้นหนึ่งก่อนว่า แม้แต่เรื่องทางวัตถุหรือเรียกกันว่า Physics, ก็ยังมี ความเร้นลับยากแก่การมองถึงเพียงนี้. ส่วนเรื่องแห่งพุทธธรรม ที่จะต้องมองเฉพาะแต่ด้านในโดยแท้จริงนั้น นอกเหนือไปจากวิสัยแห่ง Physics, หรือที่เรียกกันว่า meta Physics, เป็นสิ่งที่ไม่อาจสัมผัสได้ด้วย ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ตามธรรมดา, จะสัมผัสได้ด้วยญาณอย่างเดียว. การมองให้พบสิ่งที่เรียกว่า “ด้านใน” เป็นสิ่งที่ประณีตและเร้นลับอยู่เพียงไรก็ตาม แต่ก็ยังเป็นสิ่งที่อาจมองพบ เช่นเดียวที่เราสามารถมองพบความลับของรูป สี และ เสียง โดยนัยที่ยกมาเป็นตัวอย่างแล้วนั้น. และเราจำเป็นที่จะต้องมองให้ทะลุให้จนได้ เพราะว่าสิ่งนี้เอง ที่เป็นฝาปิดบังพุทธธรรมอยู่. เมื่อเรามองเห็นซึ่งถึงด้านในของโลกเมื่อใด ก็จะมีสิ่งที่พระพุทธรองค์ทรงค้นพบ. ด้วยเหตุนี้เองขอท่านทั้งหลายพึงเรียกร้องมาซึ่งความไม่ประมาท กำหนดให้เป็นปทัสถานในขั้นเสียก่อนว่า อันสิ่งที่เราไม่อาจสัมผัสมันได้ตามธรรมดา นั้นมีอยู่ เป็น

สิ่งที่ค้นพบได้ โดยท่านผู้เป็นปราชญ์หรือเป็นบัณฑิต ในสิ่งที่เลยหรือนอกเหนือไปจากวัตถุธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้หนึ่ง ซึ่งได้พบสิ่งเหล่านี้และได้ทรงพบพร้อมทั้งวิธีที่สัตว์ทั้งปวงจะเข้าถึงสิ่งเหล่านี้ได้ด้วย.

เราท่านทั้งหลายที่เคยชินต่อการมองเฉพาะด้านนอก หรือวัตถุธรรมมีความยึดติดอย่างโลกๆ ครอบงำอยู่เป็นธรรมดาเสียแล้ว ย่อมยากที่จะมองเห็นทะลุถึงด้านในอันเป็นความจริงหรือความลับของมัน. เช่นเรารักกุหลาบสีแดง ก็มองดูด้วยสายตาและใจที่รักความงามในสีของมัน. (ตามที่เรากล่าวคือ อบรมให้เห็นว่างามมาแต่เล็ก) เราไม่ได้มองด้วยการตั้งข้อรังเกียจและজনันให้พบว่าสีแดงนั้นงามหรือไม่ และเป็นเพียงมายาเท่านั้น. ใจของเราถูกความอยากหรือความรักของเราซึ่งเป็นเหมือนด้าย เย็บมันให้ติดอยู่กับความงามของสีแดง ไม่หลุดออกจากกันได้ จึงไม่มีอิสระออกไปตั้งข้อรังเกียจ จับความลับหรือความเป็นมายาหลอกลวงของมันได้เลย. ความยึดติดนี้เป็นเครื่องกักกัน หุ้มห่อมิให้ใจของเราพบกันเข้าได้กับสิ่งที่เรียกว่า “พุทธธรรม” หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็ว่า ครอบงำเราไว้มิให้แสงแห่งพุทธธรรมส่องสาดลงมายังใจของเราได้. เมื่อใดเราเพิกถอนสิ่งที่ปิดบังอันนี้เสียได้ พุทธธรรมซึ่งมีอยู่เองในที่ทั้งปวงก็จะสัมผัสกับใจเราทันที. อุปมาอย่างๆ ในด้านวัตถุ เช่นถ้ามีสิ่งใดสิ่งหนึ่งถูกซ่อนอยู่ภายในวัตถุที่ปกปิดอย่างหนึ่ง เช่นมีตัวแมลงอยู่ภายใต้กะลาครอบอันมิดชิด มันก็ไม่มีโอกาสที่จะสัมผัสกับอากาศหรือแสงสว่างข้างนอก ซึ่งมีพร้อมอยู่ทุกเมื่อนั้นเลย. เมื่อใดได้ทำลายวัตถุที่ครอบนั้นเสีย เมื่อนั้น อากาศหรือแสงสว่างย่อมสัมผัสกับตัวแมลงนั่นเอง โดยไม่ต้องมีการขอร้องหรือพยายาม, โดยทำนองเดียวกันนี้ พุทธธรรม หรือ “สิ่ง” สิ่งหนึ่งซึ่งพระพุทธองค์ทรงค้นพบก็เป็นสิ่งที่มีพร้อมอยู่ในที่ทั่วไป พร้อมที่จะเข้าสัมผัสกับจิตซึ่งปราศจากโลกิยธรรมอันหุ้มห่อ เช่นเดียวกับที่ว่าเมื่อลอกเปลือกออกเสียแล้ว อากาศข้างนอกย่อมสัมผัสกับ

สิ่งที่เป็นภายในได้นั่นเอง. การเข้าถึงพุทธธรรมจึงมีใจความสำคัญอยู่ที่ว่า
จงทำลายเปลือกหุ้มหรือกรง หรือบ่วง อันรังรัดนั้นๆ เสียให้แหลกลาญ.

ณ สมัยนี้ เป็นสมัยแห่งการเลี้ยงไก่. ทุกๆ คนย่อมเคยเห็นลูกไก่ที่ฟัก
ออกมาเป็นตัวบ้าง ตายเสียในไข่ นั้นไม่ออกมาเป็นตัวบ้าง. ทุกคนได้
มองเห็นลูกไก่ทั้งหลายในสภาวะเช่นนั้นๆ แต่ว่าแทบทุกคนได้สัมผัสหรือมอง
ไม่เห็นลูกไก่อีกตัวหนึ่ง ซึ่งสำคัญมากกว่าลูกไก่ที่ฟักเป็นลูกไก่ที่กำลังตาย
อยู่ในไข่ ไม่มีโอกาสที่จะถูกฟักออกมาเป็นตัว. ลูกไก่ตัวนั้น ก็คือเราท่านแต่
ละคนๆ ที่ประกอบตนอยู่ด้วยอวิชชาถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้และตายไปใน
เปลือกหุ้ม. แต่ยังมีลูกไก่พิเศษตัวหนึ่งเป็นลูกไก่ตัวอย่าง ที่สามารถทำลาย
เปลือกไข่ ฟักตัวเองออกมาเป็นตัวให้ปรากฏแก่ตาโลก. ลูกไก่ตัวนี้คือพระ
พุทธองค์. พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลายทราบเป็นลูกไก่ตัวหนึ่ง ความ
ขื่อนี้มีปรากฏอยู่ในพระบาลีวินัยปิฎก. ในที่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัส
ไว้ว่า “ฟองไข่ทั้งหลาย ๑๐ ฟองบ้าง ๑๔ ฟองบ้าง. อันแม่ไก่กกฟักให้อบอุ่นดี
แล้ว ย่อมออกมาเป็นตัวลูกไก่โดยสวัสดิ. ในบรรดาลูกไก่เหล่านั้น ตถาคต
เป็นลูกไก่ตัวแรก เป็นลูกไีก่อนลูกไก่ที่ฟักฟอง ที่สามารถทำลายกะเปาะฟอง
เครื่องหุ้มห่อหลุดออกมาสู่สถานที่อันกว้างนี้ได้.” และยังมีลูกไก่ที่ทำลายกะ
เปาะฟองหลุดตามหลังออกมาเป็นลำดับ. ความขื่อนี้พระองค์ทรงหมายถึงว่า
อันวิธีที่จะทำลายกะเปาะฟองกล่าวคืออวิชชาออกเสีย เพื่อให้พุทธธรรม
กล่าวคือญาณกับศานติเข้ามาสัมผัสได้นั้น พระองค์ทรงกระทำได้เป็นบุคคล
แรก. และโดยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงกล่าวโดยความหมายอันจำกัดว่า พุทธธรรม
คือ “สิ่ง” สิ่งหนึ่งซึ่งพระพุทธเจ้าทรงค้นพบ, อันเป็นสิ่งที่สัมผัสกับเราได้
ในเมื่อได้ทำลายกะเปาะฟองอันหุ้มห่อออกเสียได้แล้ว, และเป็นสิ่งที่เราจะ
ทำลายได้ต่อเมื่อเรารู้จักมองโลกในด้านใน.

เมื่อได้กล่าวมาถึงตอนนี้, ก่อนแต่ที่จะกล่าวถึง **วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรมได้อย่างไร** สืบไปนั้น ข้าพเจ้ามีความจำเป็นที่จะต้องขอความร่วมมือจากท่านผู้ฟังทั้งหลายสักอย่างหนึ่ง. สิ่งนั้นคือ นอกจากจะขอให้ท่านทั้งหลายตั้งอกตั้งใจฟังอย่างถึถ้วนแล้ว ยังจำเป็นที่จะต้องขอยืนยันแต่ท่านทั้งหลายว่า **การที่จะเข้าใจถึงพุทธธรรมให้ได้จริงๆ นั้น ท่านผู้ฟังจะต้องเพิกถอน ทำลายล้างความคิดนึก ความยึดถือหรือความรู้สึกอันป่วนอยู่ในใจของท่านทั้งหลายออกไปเสียให้หมดก่อน** แม้ที่สุดแต่ความรู้สึกแปลกใจ ประหลาดใจ ในถ้อยคำที่ข้าพเจ้ากำลังกล่าวก็ดี **ความรู้สึกละแวกและความเห็นที่ท่านมีอยู่ในทางธรรม หรือลัทธินิกาย วงการสมาคม ย่อมมีหลักปรัชญาอย่างใดอย่างหนึ่งประจำอยู่,** ซึ่งครอบงำอยู่ในจิตใจของท่านทั้งหลายมาแต่กาลก่อนนั้น ในบัดนี้ขอให้เก็บไว้ก่อน, เพียงแต่ให้ท่านทั้งหลายกระทำตนเป็นกลางปราศจากเสียซึ่งความเห็นด้วยหรือยอมรับ ปราศจากเสียซึ่งความเพ่งแต่จะคัดค้านหรือปฏิเสธ. ขอให้ฟังด้วยน้ำใจที่เป็นกลางๆ ก็อาจจะเข้าใจข้อความที่ข้าพเจ้าจะกล่าวได้เป็นอย่างดี.

อันการที่จะมองโลกในด้านใน เพื่อให้เห็นพุทธธรรมนั้น เราจะต้องใช้เครื่องมือที่เป็นอินทรีย์ชั้นพิเศษ.

อินทรีย์ธรรมดา กล่าวคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ตามธรรมดาไม่มีกำลังพอ. อินทรีย์ชั้นพิเศษนั้น ได้แก่ ปัญญา และตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่ควบคุมไว้ได้ ภายใต้อำนาจของปัญญา, มิใช่ชนิดที่ถูกค้นหาเย็บให้ติดแน่นอยู่กับโลก. กิริยาที่มองในด้านในนั้น ได้แก่ มองให้ทะลุโลกอันประกอบด้วยฉากที่สวयงาม ซึ่งสามารถจะจับเอาใจของสัตว์ให้หยุดชะงักติดอยู่เพียงนั้น. อธิบายว่า ไม่ว่าเราจะมองไปทางไหน กระแสแห่งการมองของเราก็ไปติดตันอยู่แค่สิ่งที่เราเรียกว่า **โลก.** หูของเรา จมูกของเรา ลิ้นของเรา ประสาททางกายของเรา ใจของเรา ถูกกักขังอยู่ในวงโลก กล่าวคือ เสียง กลิ่น รส สัมผัส และอารมณ์ ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่งแล้วก็วนเวียนอยู่กับสิ่ง

นั่น ถ้ามิใช่ด้วยความพอใจ ก็ด้วยความไม่พอใจ ป่วนอยู่ภายในเสมอ หลีกไปทางไหนก็ไม่พ้น เหมือนกับปีศาจที่คอยหลอกเราอยู่รอบทิศ ไม่ว่าเราจะหมุนหน้าไปทางไหน. อินทรีย์ของเราจึงต้องทำการพัวพันอยู่กับสิ่งเหล่านี้ ไม่สร้าง. อินทรีย์ธรรมดาของเราจึงใช้ไม่ได้ เพราะไม่มีความสามารถพอ. เราจึงจำเป็นต้องบ่มหรือสร้างอินทรีย์ชนิดพิเศษที่สามารถมองเห็นสิ่งอันพ้นไปจากวิสัยโลก. โดยมองผ่านทะลุโลกเข้าไปข้างใน

สิ่งที่เรียกว่าพ้นไปจากวิสัยโลกนั้น เป็นคำที่เข้าใจยากอยู่ อาจมีผู้สงสัยขึ้นในทันทีที่ว่า ถ้าพ้นวิสัยโลกแล้ว มันจะอยู่ที่ไหนเล่า. ข้อนี้ควรทำความเข้าใจพอเป็นเค้าในขั้นต้นเสียก่อนว่า ถ้อยคำที่มนุษย์เราใช้พูดกันนี้ มีความหมายแคบ หรือไม่พอกับความหมายของปรัชญา. ปรัชญาจึงกลายเป็นของยาก หรือเข้าใจยากไป. ที่ว่าพ้นวิสัยโลก ก็ไม่อาจอยู่ที่อื่นที่ไหนได้ คงสัมพันธ์กันอยู่กับโลกนั่นเอง. ยกตัวอย่างเช่น แก้วกับความไม่มีแก้ว. แก้วอยู่ที่นั่น, ถ้าเรายกแก้วไปเสียความไม่มีแก้ว ก็อยู่ที่ตรงนั้น, แต่ถึงแม้แก้วยังอยู่ที่แก้ว ความไม่มีแก้ว ก็มีอยู่แล้วที่ตรงนั้นเหมือนกัน ท่านไปมองเห็นแก้วเสียท่านจึงมองไม่เห็นความไม่มีแก้ว ซึ่งแท้ที่จริงก็ซ้อนกันอยู่ตรงนั้น. การมองสิ่งที่พ้นไปจากวิสัยโลกก็ทำนองเดียวกัน ก็จะต้องมองที่โลกแต่มองให้ทะลุถึงด้านในของมันเท่านั้น. แต่เมื่อเราเป็นโลกเสียเองก็ย่อมตกบ่อของตัวเอง มองอย่างไรก็ไม่ทะลุพ้นออกไปจากโลกได้เลยถูกความยึดถือในโลกหุ้มห่อเอาเป็นเปลือกหุ้มอันหนาแน่น ไม่มีโอกาสที่จะสัมผัสกับพุทธธรรม อันเป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือวิสัยของโลกชนิดหนึ่งด้วย.

สิ่งที่พ้นหรือนอกเหนือไปจากวิสัยโลก ซึ่งเรียกว่า โลกุตตระหรือโลกุตตรธรรมนั้น ถ้าจะเข้าใจให้ชัด ควรจะจับเงื่อนไขขึ้นศึกษาหรือพิจารณาไปจากโลกหรือโลกิยธรรมนั่นเอง. โลกิยธรรมทั้งหลายจะเป็นพวกรูปธรรมหรือวัตถุก็ตาม หรือเป็นพวกนามธรรมคือจิตใจก็ตาม ทั้งสองพวกนี้ล้วนแต่มีเหตุปัจจัยปรุง คืออาศัยสิ่งอื่นๆ ช่วยอีกทอดหนึ่ง จึงจะเกิดปรากฏขึ้นแล้ว

แปรผัน แดกทำลายไปแล้วกลับเกิดใหม่อีก ตลอดเวลาที่เหตุปัจจัยยังมีอยู่. โลกียธรรมทั้งหลายจึงเป็นสิ่งที่หมุนเวียนและต้องหมุนเวียนอยู่เสมอ ทรงตัวมันอยู่ได้เพราะความหมุนเวียน, หยุคหมุนเวียนเมื่อใด ธรรมพวกนี้ก็ดับ ไม่มีอะไรเหลือ. เพราะฉะนั้นสิ่งที่เราเรียกว่าโลกๆ นั้น จึงเป็นเพียงสิ่งทั้งหลายที่กำลังหมุนเวียนไปเรื่อยๆ เท่านั้น ได้แก่ความหมุนเวียนของธาตุทั้งหลาย ทั้งที่ประกอบด้วยนามธาตุคือวิญญาณ และหาวิญญาณมิได้. ขาดความหมุนเวียนเหล่านี้เมื่อใดแล้ว โลกหรือโลกียธรรมก็ไม่อาจทรงตัวอยู่ได้. จะสลายลงทันที. แต่เมื่อสิ่งเหล่านี้สลายดับไปหมดแล้วอะไรเหลืออยู่ได้. โดยตนเองไม่แตกดับ สิ่งนั้นย่อมแสดงอยู่ในตัวเองแล้วว่ามันเป็นสิ่งอีกสิ่งหนึ่ง ซึ่งตรงกันข้ามกับโลกียธรรมทั้งหลาย คือสิ่งที่ไม่อยู่ภายใต้อำนาจหรือภายใต้วิสัยแห่งการหมุนเวียนนั่นเอง มันทรงตัวอยู่ได้โดยไม่ต้องมีการหมุนเวียน. เพราะฉะนั้น เมื่อก้าวโดยสิ้นเชิง เราจึงสามารถแบ่งแยกสิ่งทั้งหลายออกเป็นสองประเภท คือพวกที่มีเหตุปัจจัยปรุงต้องหมุนเวียนและเกิดดับนี้พวกหนึ่ง, กับอีกพวกหนึ่งตรงกันข้าม ไม่มีเหตุปัจจัยปรุง ไม่หมุนเวียน ไม่มีการเกิดดับ. พวกแรกที่มีเหตุปัจจัยปรุงนั้น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม, พวกหลังซึ่งตรงกันข้ามนั้นเรียกว่าอสังขตธรรม. ทั้งสองประเภทนี้ ท่านผู้ใดมองเห็นประจักษ์ชัดก็ชื่อว่าเห็นพุทธธรรมหรือเห็นสิ่งซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงค้นพบ. คำว่าเห็นในที่นี้ หมายถึงเห็นประจักษ์ชัดด้วยญาณทั้งหมด ชนิดที่สามารถจะเปลี่ยนหัวใจให้เหนี่ยวน่ายละวางต่อโลกียธรรม และเห็นซึมซาบในโลกุตตธรรมที่จิตของตนได้ลุถึงโดยสมบูรณ์แล้ว. เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าท่านทั้งหลายเห็นประจักษ์ชัดซึ่งโลกียธรรมในด้านใน อันหุ้มห่อรังรัดดวงวิญญาณอยู่ ก็ก็สามารถเพิกถอนและเห็นโลกุตตธรรมได้พร้อมกันนั่นเอง เพราะทั้งสองสิ่งนี้เป็นคู่กันและซ้อนกันอยู่ เช่นเดียวกับแก้วี กับความไม่มีแก้วี ซึ่งซ้อนกันอยู่แต่เรามองเห็นเพียงแก้วีอย่างเดียว โดยทำนองที่กล่าวมาแล้ว

โลกียธรรม และ โลกุตตรธรรม ตั้งอยู่ปรากฏอยู่เป็นคู่กันเสมอ. แต่เพราะเหตุที่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ตามธรรมดาของเรา เป็นแต่เพียงเครื่องมือที่จะสัมผัสได้ กับพวกโลกียธรรมเท่านั้น เราจึงไม่อาจเห็นโลกุตตรธรรม ซึ่งมีอยู่พร้อมกันในที่นั่นเอง. ตา หู ตามธรรมดาดังกล่าวนี้ เห็นโลกโดยรอบตัว เฉพาะด้านนอก จึงให้ผลเพียงด้านนอกและให้เกิดผลกระทบอื่นอย่างอื่น ๆ สืบไปก็ล้วนแต่ด้านนอกทั้งนั้น. เรามีตาเห็นรูปทั้งปวง เช่น เห็น โคมไฟฟ้า เห็นประตู เห็นหน้าต่าง ตู้หนังสือและอื่น ๆ ในสถานที่นี้. ความรู้สึกที่ได้จากตาเช่นนี้มีเพียงว่านั่นดวงโคม นั่นประตู นั่นหน้าต่าง นั่นเป็นสิ่งที่นั่น นี่เป็นสิ่งที่นี้ ล้วนแต่ต่างกัน เช่น โคมไฟฟ้าต่างจากตู้หนังสือ ตู้หนังสือต่างจากโต๊ะ เป็นต้น. สิ่งใดงามหรือถูกใจก็ชอบบอกว่าพอใจ อยากมีอยากได้ สิ่งใดไม่งามไม่ชอบ อยากให้ไปพ้นหูพ้นตาหรือถูกใจเกะกะไปเสียทั้งหมด. และนี่เป็นผลที่ตาหูอันเป็นวิสัยแห่งโลกียะได้ก่อให้เกิดขึ้น. ความรู้สึกจับฉวยเอาด้วยใจ จนเกิดผลกระทบอันเป็นความสบายใจ และไม่สบายใจเช่นนี้ เป็นเสมือนเปลือกที่อกซบซ้อนห่อหุ้มดวงใจยิ่งขึ้นทุกที จึงยากที่แสงสว่างแห่งโลกุตตรธรรมจะส่องเข้าถึง. ต่อเมื่อใดได้อาศัยวิธีอันประเสริฐ กระทำตามธรรมดาให้เป็นอินทรีย์ชั้นพิเศษสามารถเจาะแทงเพิกถอนเปลือกหุ้มนี้เสีย ได้เห็นลักษณะอันเร้นลับที่เป็น “ด้านใน” ของสิ่งทั้งปวง เมื่อนั้นจะมองพบโลกุตตรธรรมในทันที, และก็มองเห็นได้ที่โคมไฟฟ้า โต๊ะ ตู้หนังสือ เก้าอี้ และอื่น ๆ เหล่านี้เช่นเดียวกันอีกนั่นเอง แต่เป็นการมองข้ามพ้นโลกด้านนอกเข้าไปถึงด้านใน. การมองตามวิธีนี้เห็นแปลกกันคือเห็นเป็นสิ่งเดียวกัน หรือเหมือนกันไปหมด เช่น โคมไฟฟ้าก็เหมือนกับตู้หนังสือ ตู้หนังสือก็เหมือนกับโต๊ะ โต๊ะเหมือนกับเก้าอี้ อะไร ๆ ก็เป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกันเหมือนกันไปหมด ไม่ก่อให้เกิดความพอใจหรือความไม่พอใจ ไม่รักไม่ชังไม่กระหายคืนรน ไม่แสดงความรู้สึกแปลกประหลาดอันใดหมด. สรุปความว่า ผู้ที่ตาหูอันเป็นวิสัยโลกียะย่อมมองเห็น

ด้านนอก เป็นสิ่งทั้งหลายแตกต่างกันนานาประการ, แต่ตาหูชนิดที่เป็นวิสัยแห่งโลกุตระย่อมมองเห็นด้านในเห็นทุกอย่าง สิ่งเหมือนกันหมด, ไม่เห็นความงามในสีหรือลักษณะของสิ่งต่างๆ ในโลก แต่ได้ทะลุไปเห็นใจความอันสำคัญ คือที่เรียกในภาษาธรรมะว่า “สามัญญลักษณะ” อันทำให้สิ่งทั้งปวงในโลกเหมือนกันทุกสิ่ง.

สามัญญลักษณะนั้น คือ ลักษณะที่ทั่วไปแก่สิ่งทั้งปวงในโลกได้แก่สภาพแห่งความแปรผันไม่เที่ยงไม่แน่นอน, ความที่เมื่อพิจารณาดูให้ดีแล้วเป็นของน่าระอา, และความเป็นอนัตตาคือหาจุดกลางที่เป็นตัวตนอันเป็นสาระอันใดมิได้ ภาพหรือลักษณะอันนี้ได้ปรากฏเด่นชัดอยู่เองแล้วที่สิ่งทั้งปวงในโลก แต่มนุษย์เราได้ไปลองภาพที่เป็นรูปร่างทรวดทรงที่งามหรือไม่งามไปเสีย จึงไม่เห็นภาพแห่งสามัญญลักษณะคู่เดียวกับเมื่อมองเห็นแก้อีกก็ย่อมมองไม่เห็นความปราศจากแก้อีกฉันใดก็ฉันนั้น. ภาพแห่งสามัญญลักษณะ ได้ส่องแสงแจ่มแจ้งยิ่งกว่าแสงอาทิตย์สัปดาห์ดวงรวมกัน แต่แม้กระนั้นภาพแห่งความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ก็ยังไม่กระทบสายตาของมนุษย์ธรรมดาได้ ด้วยเหตุนี้จึงมองข้ามผ่านไปเสียทางอื่น คือคงมองเห็นนั่นเห็นนี่ชนิดที่ทำให้เกิดความพอใจหรือไม่พอใจอยู่รำไป. ต่อเมื่อมีตาพิเศษดังกล่าวแล้วเกิดขึ้น จึงไม่เห็นรูปเขียวรูปแดง น่ารักไม่น่ารักเป็นต้นนั้นๆ เห็นแต่แสงอันแจ่มจ้าจากสิ่งทั้งปวง ซึ่งส่องอยู่เป็นอย่างเดียวและเป็นอันเดียวกันทั้งหมด คือแสงแห่งความไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา นั่นเอง. โด๊วะก็ส่องแสงจ้าและเป็นชนิดเดียวกับโคมไฟฟ้าส่องแสง ตู้หนังสือ ก็ส่องแสงจ้าชนิดเดียวกับแก้อีส่องแสง. อะไรๆ ก็ส่องแสงชนิดเดียวกันหมดไม่มีแตกต่างกัน. เพราะฉะนั้นผู้ที่เห็นพุทธธรรมแล้วย่อมเห็นสิ่งทั้งปวงในโลกเป็นเพียงสิ่งๆ เดียว โลกทั้งหมดเป็นเพียงสิ่งๆ เดียว คือทั้งรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและอารมณ์ ในดวงใจต่างๆ นั้นเป็นสิ่งเดียวกัน มีการเป็นมาและ เป็นไปอย่างเดียวกัน เป็นแต่กฎแห่งเวลาและขนาด (Time & Space) ทำให้

รู้สึกแตกต่างกัน และอวัยวะที่ใช้สัมผัส ก็สัมผัสได้เพียงชั้นที่เป็นมายา ภายนอกของสิ่งเหล่านั้นเท่านั้น. เมื่อเห็นสิ่งทั้งปวงโดยความเป็นอันเดียวกัน และเป็นเพียงเกลียวแห่งความหมุนเวียนของสิ่งที่เป็นเหตุผลของกันและกัน โดยไม่มีหยุดหย่อนจนกว่าจะดับ อย่างเดียวกันดังนี้แล้ว ทั้งโลกก็ยังเหลือแต่ “ธรรมดา” ตัวเดียวเท่านั้น. ความไม่ข้องใจ ไม่เข้าไปผูกไม่ยึดถือไว้ด้วยใจ ก็จักปล้นเกิดขึ้นเองโดยไม่ต้องมีการพากเพียร หรือขอร้องให้เกิดขึ้น เช่นเดียวกับที่จุดไฟขึ้นเป็นแสงสว่าง ความมืดก็หายตัวไปเอง ฉันทใดก็ฉันทนั้น.

ความจริง กับความเท็จ เป็นข้าศึกกันอยู่ในตัวเองแล้ว. เรากำลังถูกรอบงำอยู่ด้วยความเท็จของโลก เพราะเราหลงไปจับฉวยเอาโลกในด้านเท็จเอง. ถ้าเราไปคว้าเอาโลกในด้านความจริงเข้าได้เมื่อใดความเท็จก็หายวับไป เหมือนคนที่ตั้งใจปลอมตัวมาหลอกลวงอย่างใดอย่างหนึ่งแต่เข้ารู้ทันเสีย. นักเรียนเรียนวิทยาศาสตร์มิใช่เพื่อเข้าถึงความจริงทั่วไป แต่ในที่สุดก็พบความเหลวไหลของศาสตร์อันเป็นมายาเหล่านั้นได้เอง. ทั้งนี้ ก็เป็นเพราะความเท็จกับความจริง จะอยู่ในจิตดวงเดียวกัน ของบุคคลคนหนึ่งในขณะที่เดียวกันไม่ได้. และอันนี้ก็ เป็นกฎทางจิตวิทยาหรือกฎธรรมดาของจิต. เมื่อสิ่งหนึ่งเข้ามา สิ่งตรงกันข้ามจะต้องออกไป โดยที่ไม่ต้องมีการพยายามหรือขอร้อง. ยกตัวอย่างเช่น เราเดินไปในที่มีคได้รับสัมผัสชนิดถูกสับเข้าที่เท้าโดยแรง เลือดไหลซิบ ร้องเอะอะขึ้น มีผู้บอกว่าที่ตรงนั้นมีงู ซึ่งเขาได้เห็นเองเมื่อเช้านี้. ความเจ็บปวดอันมีลักษณะของการถูกงูกัดได้เกิดขึ้น เป็นทุกขเวทนาอย่างแรงกล้า น้ำตาไหล เหงื่อตก. ครั้นมีคนอีกคนหนึ่งมาช่วยเหลือและเอาไฟส่องดู และได้พบสิ่งนั้น กลายเป็นเพียงวัตถุมีคมชนิดที่กระดกได้เร็วในตัวเอง (เช่นกะลามาะพร้าวที่แตกเป็นวงโค้งมีปลายแหลมทั้งสองข้าง) ชนิดหนึ่งสับเอาเท้ามีรอยประกบกันพอดี ไม่ใช่งูกัด. ความเชื่อและความรู้สึกว่าถูกงูกัดก็หายวับไปราวกะปริดทิ้ง ความรู้สึกที่ว่า

ไม่ได้ถูกผูกมัดหรือกระทั่งความขบขันจะเกิดขึ้นเองทันที โดยไม่ต้องพยายามหรือขอร้อง. หรือไม่ถึงอย่างนั้น เช่นเดินไปมีดๆ เขยิบเอาเชือกเข้าด้วยอุปาทานที่สำคัญว่างู ก็สะดุ้งกลัวกระโดดโหยงไปยืนตัวสั่นระริกอยู่ ต่อเมื่อได้ไฟมาส่องดูเห็นเป็นเชือกความขบขันก็จะเกิดขึ้นแทนความกลัวที่ได้หายวับไป. ทั้งนี้แสดงให้เห็นว่า ความเข้าใจว่างูกับความรู้สึกว่าไม่ใช่งู จะอยู่พร้อมกันในใจไม่ได้ ทั้งที่เรื่องจริงหรือของจริงเป็นอันเดียวกันได้แก่เชือกเส้นเดียวกันนั้น. มันอาจให้ผลในทางใจแก่เรา ในฐานะเป็นงูก็ได้หรือเป็นเชือกก็ได้. และมีลักษณะสำคัญที่น่ากำหนดอยู่ตรงที่ว่า เมื่อใดความเท็จเข้ามาแทนที่อยู่ ความจริงก็ไม่แสดงตัวออกมา. โลกหรือโลกียธรรมก็ฉนั้นนั้น จะให้ผลเป็นงูหรือเป็นเชือกได้ทั้งสองอย่างแล้วแต่เราจะมองเห็นมันในด้านสามัญญลักษณะ หรือมองเห็นแต่ในด้านมายา ซึ่งเป็นผิวนอกอันฉาบไว้ซึ่งเราเรียกว่าตัวโลกเอง. เมื่อใดเห็นสามัญญลักษณะเมื่อนั้นย่อมไม่เห็นโลก. เมื่อใดเห็นโลกเมื่อนั้นไม่เห็นสามัญญลักษณะ ทั้งที่สามัญญลักษณะก็อยู่ที่โลกนั่นเอง. นี่ย่อมแสดงว่า สิ่งที่ทำตาเราทำนอยู่ทุกเมื่อนั้นยังมีใช้ลักษณะอันแท้จริงของโลก. จากโลกนั่นเองเราจะต้องมองให้เห็น “สิ่ง” อีกสิ่งหนึ่งซึ่งเรามองเห็นแล้วจะไม่เห็นโลกนั้นอีกเลย ข้อนี้ข้าพเจ้าใคร่ที่จะสาธกให้เห็นความชัดเจน ด้วยเรื่องราวหนึ่งแห่งพระเวทตามที่เคยได้ยินได้ฟังมา :-

เรื่องนั้นเล่าว่า ท้าวชนก ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นกษัตริย์ที่โด่งดังได้ออกผนวชบำเพ็ญโยคะเป็นโยคีเป็นเวลานานครบถ้วนแล้ว เข้าใจว่าตนได้ลุถึงญาณอันเป็นชั้นยอดสุดของโยคปฏิบัติ กล่าวคือ ได้เห็นอาตมัน อันเรียกตามโวหารของพระเวท ซึ่งเมื่อเทียบกับฝ่ายพุทธศาสนา ก็คือเห็นอสังขตธรรมหรือนิพพานนั่นเอง. ประชากรายฎฐาก็แตกตื่นลือเลื่องกันทั่วไป ว่าท้าวชนกเป็นผู้สำเร็จ คือเป็นผู้ชนะโลกกล่าวคืออารมณ์ทั้งปวงแล้ว. มีนักบวชสตรีรูปหนึ่ง ซึ่งไม่มีความเชื่อในเรื่องนี้ คือไม่เชื่อว่าราชฤทธิชนกจะเป็นผู้สำเร็จจริง.

เพื่อจะทดลองสอบสวนด้วยตนเอง วันหนึ่งจึงเดินเปลือยกายเข้าไปหาท้าวชนกในที่ที่ท่านนั่งสงบอารมณ์อยู่. พระโยคีผู้ได้รับสมญาว่า ได้บรรลุความสำเร็จแล้วนั้นแม้จะมีได้แสดงอาการกระวนกระวายอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม แต่ก็ได้เบือนหน้าไปนิดหนึ่ง. แล้วอยู่ในปกติภาวะสืบไปอย่างเดิม. นางบรรพชิกาผู้นั้น ได้ตบมือร้องเย้ยหยันขึ้นว่า “นี่หรือท่านผู้สำเร็จ!” ในทันที.

ความขื่อนี้อธิบายว่า ผู้ใดเห็นอาตมมัน ผู้นั้นไม่เห็นโลกียธรรม เช่น อดีตภาวะหรือความเป็นหญิง ที่ปรากฏอยู่ที่รูปธรรมหรือวัตถุต่างๆ เลย; กล่าวคือ มีความรู้สึกชนิดที่สูงไปกว่าที่จะรู้สึกในเพศว่าเพศนั้นเพศนี้, คือไม่มีความเป็นหญิงหรือชาย ในความรู้สึก, มีแต่ความรู้สึกอย่างเดียวกันกับที่เราท่านมีความรู้สึกเรื่องเพศในแก้อีหรือโตะะ. เรามีความรู้สึกในแก้อีหรือโตะะอย่างไร ท่านผู้สำเร็จแล้วย่อมมีความรู้สึกในความเป็นหญิงหรือชายอย่างนั้นคือสำหรับท่านนั้นสิ่งทุกๆ สิ่ง เหมือนกันหมดและเป็นอันเดียวกันหมดด้วย, ถ้าท้าวชนกกำลังมีความรู้สึกชนิดที่มีอาตมมันเป็นอารมณ์ เยี่ยงวิสัยแห่งผู้สำเร็จทั้งปวงแล้ว ทำไมจึงเห็นเพศหรือมีความรู้สึกในทางเพศซึ่งเป็นเพียงภาพที่อาศัยอยู่ที่กายนั้นท่านนั้น. การเบือนหน้าเมื่อนิดหนึ่ง ย่อมแสดงว่าท่านได้เห็นหรือรู้สึกในเพศ. อุทาหรณ์อันนี้ก็เพื่อชี้ให้เห็นว่า ถ้าเห็นอสังขตธรรมหรือพุทธธรรม อันเป็นสิ่งๆ หนึ่งซึ่งพระพุทธรองค์ทรงค้นพบ ก็จะไม่เห็นโลกตามที่สายตาคนธรรมาแลเห็น, ถ้าเห็นโลกตามที่สายตาคนธรรมาแลเห็นก็ไม่เห็นอสังขตธรรมหรือพุทธธรรม. หรือกล่าวสั้นๆ ก็ว่า ถ้าเห็นโลกก็ไม่เห็นพุทธธรรม ถ้าเห็นพุทธธรรมก็ไม่เห็นโลก ทั้งที่เราต้องมองดูพุทธธรรมที่โลกนั่นเอง. การเห็นอสังขตธรรมหรือสิ่งอันพ้นโลกนั้นดวงตาที่เป็นภายนอกไม่ทำหน้าที่หรือไม่อาจมองเห็นสิ่งใด, หรือแม้หากว่ามันจะเห็นสิ่งใด ก็ย่อมไม่ก่อให้เกิดการกระทบกระเทือนหรือการเปลี่ยนแปลงใดๆ ขึ้นแก่การเห็นโลกุตตรธรรมในภายใน จึงเท่ากับเป็นการ

ไม่เห็นเลยเหมือนกัน. การเห็นในด้านนี้คือเห็นโลกุตตรธรรมหรืออสังขตธรรม จึงเป็นสิ่งที่แปลกประหลาดเป็นพิเศษ โดยประการดังกล่าวมาแล้ว. เท่าที่ได้ยกอุทาหรณ์ยืดยาวนี้ก็เพื่อแสดงว่าในขั้นต้น เราไม่พึงประมาทในสิ่งที่ยังไม่สามารถเข้าใจได้ และยิ่งกว่านั้นก็คือว่า สิ่งที่ยังไม่สามารถเข้าใจได้นั้น ก็เป็นสิ่งที่ไม่เหลือวิสัยที่เราจะเข้าถึง. เราทุกคนมีหวังที่จะเข้าถึงสิ่งซึ่งเราคิดว่าสุคติวิสัย! เรามีเหตุผลอันสมควรที่จะกล่าวด้วยความเชื่อว่า เราทุกคนมีหวังที่จะเข้าถึงพุทธธรรมซึ่งจะได้พิจารณากันสืบไปว่าจะมีวิถีทางที่จะเข้าถึงได้อย่างไร.

ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า การที่เราพบกับพุทธธรรมไม่ได้ทั้งที่พุทธธรรมมีอยู่ในที่ทั่วไป ก็เนื่องจากมีอะไรบางอย่างเป็นเครื่องกีดกันอยู่ เช่นเปลือกไขหุ้มห่อลูกไก่เป็นตัวอย่าง. ฉะนั้น วิถีที่จะเข้าถึงพุทธธรรมในขั้นแรก ก็จำเป็นต้องพิจารณาถึงเปลือกหุ้มอันนี้เสียก่อนโดยละเอียด

เปลือกหุ้มชั้นนอกที่สุด ก็คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส อันเป็นภาพลวงของโลกหรือตัวโลกเองในด้านที่ปรากฏแก่คนธรรมดา. ความรู้สึกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ตามธรรมดาของเรา ไม่ว่าจะส่งไปทางไหน ล้วนแต่จะพบสิ่งเหล่านั้น และคอยแต่จะวิ่งไปหาสิ่งเหล่านั้น จนกลายเป็นความรู้สึกประจำตัวหรือสัญชาตญาณเรามีตาซึ่งคอยแต่จะวิ่งไปหารูปมีหูซึ่งแส่จะไปหาเสียง มีจมูกซึ่งแส่แต่จะคอยดมกลิ่น มีลิ้นซึ่งคอยแต่จะติดหรือเมานในรส มีกายซึ่งใคร่แต่จะพบกับสัมผัสที่นึมนวลชวนใจ เป็นที่ตั้งแต่ความเสียวกระสันและมีจิตชนิดที่คอยแต่จะแส่ไปตามเรื่องของตัณหา กล่าวคือความดิ้นรนรนไปในสิ่งที่มันชอบ โดยอาศัยตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นสะพานความมีนเมาในส่วนที่ตนพอใจ และความกั๊กกั้มในสิ่งที่ไม่พอใจ และความแข็งขิม ในสิ่งที่กลางๆ ย่อมเกิดขึ้นและเกิดอยู่เสมอไป เพราะความรู้สึกของเราไม่แหลมพอที่จะเจาะแทงให้ทะลุความเป็นมายาของสิ่ง

เหล่านี้ไปได้. โลกคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส จึงเป็นเหมือนเปลือกหุ้มเรา
อยู่ และเป็นเปลือกชั้นนอกที่สุด. มันเป็นกะลาครอบเรา, เป็นกรงขังเรา. แต่
เราผู้ถูกขังรู้สึกอยู่ว่า มันเป็นทรัพย์สมบัติที่เรามีอยู่อย่างรำรวยหรือเป็นโชค
ดีของเรา ที่มีสิ่งเหล่านี้มากๆ. ในขั้นนี้เรากำลังเป็นบ่าวเป็นทาสของสิ่งที่เรา
กำลังสำคัญตัวเราว่าเป็นเจ้าเป็นนายเหนื้อมัน. ต่อเมื่อถึงขั้นที่เข้าถึงพุทธ
ธรรมแล้วนั้นแหละ เราจึงจะรู้สึกตัวได้ถูกต้องและมันกลับเป็นบ่าวเราจริง
เพราะผู้ที่เข้าถึงพุทธธรรมแท้จริงแล้วย่อมชนะโลกหรืออารมณ์ทั้งปวง. การที่
จะเข้าถึงพุทธธรรมจำเป็นที่จะต้องลอกเปลือกชั้นนอก กล่าวคือ
สัญญาตญาณแห่งการหลงคิดใน รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ตั้งต้นแต่การ
สำรวจอินทรีย์ กระทั่งถึงการพิจารณาเห็นความเหลวไหลของมันในที่สุด
ด้วยอำนาจปัญญา. ในขั้นนี้จึงลองนึกดูก่อนโดยแยกกายว่า ถ้าความงามหรือ
ความอร่อยของโลก ทั้งทางตา ทางหู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่รังรัดเราได้แล้ว
แนวแห่งความคิดของเราจะเป็นอิสระเพียงไร. และท่านจะมองเห็นได้สืบไป
ว่า เราได้ออกมาจากกรงๆ หนึ่งแล้วจริงๆ.

ครั้นทำลายกรงหรือเปลือกในชั้นนอก กล่าวคือสัญญาตญาณแห่งการ
หลงคิดในภาพมายาของโลกได้ขั้นหนึ่ง ดังนี้แล้ว ทีนี้ก็มาถึงเปลือกหรือกรง
ชั้นกลางที่ได้แก่ความยึดมั่นในความเชื่อ ความคิดเห็นหรือลัทธิที่คนเราทุก
คนตามธรรมดา ย่อมติดอยู่ไม่อย่างหนึ่งก็อย่างใดเสมอ.

ความเชื่อ! เป็นสิ่งที่ทุกคนจะต้องมีอย่างที่จะเว้นเสียไม่ได้. ท่าน
ทั้งหลายย่อมมีความเชื่อในครู, ในอาจารย์อย่างยึดมั่นว่านอกจากอาจารย์ของท่าน
ท่านแล้ว ไม่มีใครพูดถูกทำถูก. ท่านยึดมั่นในลัทธิหรือในปรัชญาของท่าน
ว่านอกจากหลักที่ท่านถืออยู่แล้ว ไม่มีของใครถูก เช่นหลักอันว่าด้วยอัตตาที่
แย้งกันอยู่ในบัดนี้. ท่านเป็นสมาชิกของสมาคมไหน หรือเป็นบรรพชิตแห่ง
นิกายไหน นิกายอื่นสมาคมอื่นใช้ไม่ได้ไม่ถูก. ท่านเชื่อในหลักการหรือ

วิธีการแห่งสมาคมของท่าน ไม่ว่าจะเป็นทางการเมืองหรือทางอื่นๆ ตลอดถึงทางศาสนาก็ดี ว่านอกจากหลักของคณะท่านแล้วย่อมไม่มีประโยชน์คุ้มแก่การลงแรง. นี้เรียกว่าความเชื่อชนิดที่เป็นกรงกักขังความคิด และปัญญาของท่านไว้ในวงจำกัด และทำให้หมดอิสระ. เปลือกกล่าวคือความยึดด้วยอำนาจความเชื่อเช่นนี้ มีแต่จะยื้อหนาเข้าๆ และจะหนายิ่งขึ้นจนกระทั่งเราตาย และตายไปภายในเปลือกหรือกะเปาะฟองแห่งความเชื่อเหล่านั้นเอง โดยไม่มีวันที่จะทะลุออกมาได้. ถ้าหากท่านทั้งหลายในที่นี้ มีความเชื่อว่าการเป็นสมาชิกของสมาคมนี้อย่างเดียวนั้นจะทำให้ท่านเข้าถึงพุทธธรรมหรือนิพพานได้ โดยไม่มีทางอื่นแล้วข้าพเจ้าขอยืนยันว่าแทนที่จะเป็นบันไดหรือเป็นเครื่องช่วยเหลือ กลับจะเป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งจมติดไม่มีวันที่จะเข้าถึงนิพพานได้เลย.

เพราะเหตุว่า นิพพานเป็นความไม่ติดในสิ่งทั้งปวง พุทธธรรมจะปรากฏเฉพาะแก่จิตที่เป็นอิสระ ไม่มีอะไรผูกมัดหรือข้อมติด เช่นถูกข้อมติดด้วยความเชื่อมั่นนี้เป็นต้น การทำลายเปลือกหุ้มในขั้นนี้มีอุดมคติอยู่ที่ว่า ต้องให้จิตใจเป็นอิสระของตัวเอง ให้ปรัชญาแผ่ไปได้โดยรอบตัว ไม่มีอะไรจำกัดขัดขวาง ให้ตัวเองเป็นของตัวเอง มีใจของความติดมันยึดมันในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง. ตัวอย่างอันประเสริฐแห่งการมีตัวเป็นของตัวเอง ไม่ติดตั้งอยู่ในใครหรือสิ่งใดนั้น ได้แก่ พระผู้มีพระภาคเจ้า. เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้ใหม่ๆ นักบวชนิกายอื่นบางคนได้ทูลถามพระองค์ว่า “แหม, อินทรีย์ของท่านผ่องใส คุณท่านเป็นสุขมาก ท่านบำเพ็ญธรรมของใคร ท่านบวชอุทิศเจาะจงพระศาสดาองค์ไหน?” พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสตอบว่า พระองค์เป็นสยัมมกุคือพระองค์เป็นอะไรๆ ของพระองค์เองเสร็จ มี “สิ่ง” สิ่งหนึ่งเป็นของพระองค์เองโดยเฉพาะแล้ว การบวชจะต้องเจาะจงใครเป็นศาสดาด้วยแล้ว.

นักบวชผู้นั้นก็มิศรัยะผิงผิงก้อยู่ไปมาด้วยความล้งเลวว่าซื้อที่พระองค์กล่าว
 นั้นบางทีอาจเป็นไปได้ แต่ในที่สุดก็ได้จากไปโดยไม่เข้าใจ. ทั้งนี้เพราะว่า
 การยึดติดด้วยอำนาจความเชื่อมั่นนั้น เป็นของธรรมดาหนาแน่นเกินไปใน
 หมุ่มมนุษย์ จนยากที่จะมองเห็นความไม่ยึดติดได้โดยง่ายเสียแล้ว.
 สัจจาทญาณแห่งการคิดเห็นความไม่ยึดติดได้โดยง่ายเสียแล้ว. สัจจาทญาณ
 แห่งการคิดพืงผู้อื่นก่อนการคิดพืงตนเอง เป็นสิ่งที่เหนียวแน่นเกินที่จะ
 เปรียบได้ด้วยอุปมาอันใด. ไม่ว่าผู้ใดจะเป็นสาวกในศาสนาไหนนิกายไหน
 ถ้ายึดติดในพระศาสดาของตนอย่างยึดมั่นแล้ว แม้จะปล่อยวางสิ่งอื่นมา
 ได้มากแล้วเพียงใด ก็มาติดตั้งอยู่แ่องค์ศาสดาของตนนั่นเอง ไม่สามารถ
 เข้าถึง “จุดรอดพ้น” ที่พระศาสดาองค์เดียวกันนั้นสั่งสอนให้และหวังเป็น
 อย่างมากที่จะให้สาวกของท่านเข้าถึงสภาพอันนี้ มิใช่ให้มาติดตั้งอยู่แ่ท่าน
 เอง อันเป็นการติดชั้นเปลือกนอกอย่างน่าสมเพชเวทนาเป็นที่สุด. การยึดมั่น
 ในองค์ศาสดาหรืออาจารย์ เป็นประโยชน์เฉพาะที่ยังอยู่ในขั้นศีลธรรม หรือ
 Moral แต่ในขั้นปรัชญากลับเป็นสิ่งที่ขัดขวางมิให้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระจาก
 สิ่งทั้งปวง. ข้อความในตอนี้ มีใจความสำคัญอยู่ตรงที่ว่า จำเป็นที่จะต้อง
 กระทำปัญญาของตนให้เป็นอิสระ ปราศจากความถูกทำให้ติดยึดในสิ่งใดๆ
 เสียก่อน แสงแห่งพุทธธรรม จึงจะส่องถึงตัวเราได้. นี่เป็นการปกเปลือกอีก
 ชั้นหนึ่ง ซึ่งเป็นเปลือกที่เหนียวแน่นยิ่งนักสำหรับผู้ที่ได้บ่มตัวเองมาภายใน
 วงอันจำกัดของลัทธินิกายใดนิกายหนึ่ง โดยเฉพาะมาด้วยความยึดถือ
 จนกระทั่งวัยชรา.

อันสิ่งที่เรียกว่าพุทธธรรมในที่นี้ แม้จะดูคล้ายกับว่าเป็นสิ่งที่เร้นลับ
 ลึกลับเพียงไรก็ตาม แต่ความจริง เป็นเพียงสิ่งที่จัดได้ว่าเป็น “ของธรรมดา”
 เช่นเดียวกับสิ่งทั้งหลายเหมือนกัน. สิ่งที่เราเรียกว่า “ธรรมดา” นั้นมีอยู่ ๒
 พวก คือพวกที่หมุนเวียนได้แก่โลก, กับสิ่งที่ไม่หมุนเวียน ได้แก่สิ่งที่พ้น
 วิสัยโลกออกไป. พุทธธรรมอันหมายถึงนิพพานนั้น เป็นสิ่งธรรมดาประเภท

ที่พื้นวิสัยโลก ไม่หมุนเวียน ไม่ต้องมีอะไรสร้างหรือปรุงแต่ง เป็นอิสระอย่างยิ่งในตัวเอง เพราะไม่มีอะไรทำให้เกิด หรือทำให้ดับได้ดังที่เรียกว่าเป็นอสังขตธรรม. สิ่งนี้ไม่ตกอยู่ภายใต้กฎแห่งเวลาและขนาด ซึ่งเรียกว่ากฎแห่ง Time & Space ส่วน โลกหรือสิ่งที่เรารู้สึกได้ด้วย ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ตามธรรมดา นั้น ถ้าปราศจากเสียซึ่งการกำหนดด้วยกฎแห่งเวลาและขนาดแล้ว จะไม่ปรากฏแก่เรา หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือโลกจะไม่มี. แต่สิ่งที่เร้นลับอันเราเรียกว่าสิ่งซึ่งพระพุทธองค์ทรงค้นพบนี้ อยู่เหนือกฎแห่งขนาดและเวลา ไม่ต้องอาศัยกฎนั้น. เราจะได้สัมผัสได้ด้วยญาณจักขุ. เพราะเหตุที่สิ่งนี้เป็นสิ่งที่มีอิสระในตัวมันเอง ผู้ที่จะเข้าถึงสิ่งนี้จึงจำเป็นที่จะต้องเป็นผู้มีใจอิสระ โดยทำนองเดียวกันด้วยเป็นอิสระโดยจิตใจเป็นอิสระต่อความลุ่มหลงมัวเมาต่อเหยื่อล่อของโลก. เป็นอิสระต่อความเชื่อที่ยึดมั่นติดมั่นจำกั้วงของปัญญาให้คับแคบ. ถ้าปราศจากเสียซึ่งความเป็นอิสระดังกล่าวแล้ว จะไม่อาจเข้าถึงพุทธธรรมได้เลย เพราะสิ่งที่เป็นอิสระ จึงจะพบสิ่งที่เป็นอิสระด้วยกันได้.

ท่านทั้งหลายที่เป็นพุทธบริษัท ย่อมจะได้ยินได้อ่านคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ที่ตรัสไว้ในบาลีกาลามสูตร ตักนิบาต อังคุตรนิกาย. ในพระสูตรนั้น ทรงสั่งสอนความเป็นอิสระในทางความเชื่อและความคิดเห็นเป็นอย่างยิ่งก็คือ ให้พุทธบริษัทรู้จักปอกเปลือกในขั้นนี้นั่นเอง. ทรงสอนว่าอย่ารับเอามาเชื่อหรือถือไว้ เพราะเหตุที่ได้สอนสืบๆ ต่อกันมา อย่าเชื่อโดยคิดว่าเราฟังมาเองอย่างนี้ๆ, อย่าเชื่อโดยคาดคะเน, อย่าเชื่อโดยเหตุที่เห็นครูอาจารย์ทำสืบกันมาอย่างนี้, อย่าเชื่อโดยคิดว่าสมณะผู้กล่าวนี้เป็นครูของเรา, อย่าเชื่อโดยเหตุว่าข้อความนั้นมีสมอ้างอยู่ในปิฎก ดังนี้ เป็นต้น ท่านเคยได้ยินได้ฟังดังนี้ในคำสอนของผู้อื่นบ้างไหม? คือพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนให้กล้าหาญเด็ดขาด ในการเพิกถอน หรือปอกเปลือกที่หุ้มห่อปริชาญาณ โดยเป็นอิสระอย่างยิ่ง. ท่านไม่ต้องเชื่อแม้ในพระผู้มีพระภาคเจ้า ดังที่

พระองค์ทรงสรรเสริญท่านพระสารีบุตร ผู้ยืนยันว่าท่านมีความเชื่อตัวท่านเอง ไม่เชื่อในพระผู้มีพระภาคเจ้า ทั้งๆ ที่ท่านเป็นสาวกผู้ฟังคำสั่งสอนของพระองค์. ทั้งนี้เพราะว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นศาสดาที่กล่าวสั่งสอนให้ทุกๆ คนเชื่อตน, คือให้ได้เห็นจริงอย่างเป็นอิสระด้วยตน แล้วมันก็เชื่อของมันเอง โดยไม่ต้องมีการสร้างความเชื่อขึ้นจากปัจจัยภายนอก. ถ้าท่านเชื่อผู้อื่น ท่านก็ไม่มีโอกาสเชื่อตน. คำว่า “เชื่อตน” หมายความว่า ทำตนให้เป็นอิสระจากความเชื่อที่มาจากภายนอก อันเข้ามาผูกพันหุ้มห่อความคิดอันเป็นอิสระของตนนั่นเอง. และในการปกเปลือกขึ้นที่ต่อไปจากขั้นนี้ เรายังต้องการความคิดที่เป็นอิสระยิ่งขึ้นไปอีก จนถึงกับเพิกถอนตนนั้นเสียด้วยซ้ำไป. ถ้าหากไม่มีความคิดที่เป็นอิสระในขั้นความเชื่อนี้แล้ว ความคิดอันเป็นอิสระขั้นสูงก็จักเกิดขึ้นไม่ได้เลย.

ท่านผู้ฟังบางท่านอาจนึกแย้งขึ้นในใจว่า ถ้าอย่างนั้นทำไมเราจึงเปล่งวาจาอันยึดเอาพระพุทธเจ้าเป็นสรณะว่า “พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ” เป็นต้น ดังนี้เล่า? การยึดถือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่ง โดยนัยเดียวกันนี้ มิเป็นเครื่องกีดกันคนเราไม่ให้เข้าถึงพุทธธรรมไปหรือ? ข้าพเจ้าขอยืนยันโดยแท้จริงว่า ถ้าการยึดมั่นยังมีอยู่ตราบใจแล้ว ก็ย่อมเป็นเครื่องกีดกันมิให้ท่านเข้าถึงพุทธธรรมได้เลย. การยึดถือที่พึ่งมีเฉพาะในด้านศีลธรรมหรือขั้นที่ยังต้องทำความดีความงามวนเวียนอยู่ในโลกที่สูงขึ้นไป เช่น โลกสวรรค์. การยึดถือที่พึ่งย่อมไม่มีในขั้นที่เป็นความหลุดพ้น. เฉพาะความหลุดพ้นของท่านผู้หลุดพ้นแล้วย่อมเสมอกันและเป็นอันเดียวกันหมด, ไม่มีใครเป็นที่พึ่งแก่ใครได้. และการที่จะหลุดพ้นจากความผูกพันด้วยการถือที่พึ่ง ไปยังความเป็นอิสระโดยตัวเองอันเด็ดขาดนั้นจะมีได้ก็ต่อเมื่อตนพ้นแล้วจากการผูกพันใดๆ. ในภาษาปรมาตมธรรม ไม่มีใครเป็นศิษย์เป็นอาจารย์มีแต่กัลยาณมิตรของกันและกันเท่านั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงสอนว่าให้ยึดถือผู้อื่นเป็นที่พึ่ง, พระองค์ทรงสอนให้ยึดตัวเองเป็นที่พึ่ง โดยบทว่า อด

ตาที่ปา อดุตาสรณา เป็นต้น. พระองค์ตรัสว่า “ความพยายามเพื่อให้รอดพ้นนั้น เป็นสิ่งที่พวกท่านทั้งหลายจักต้องทำเอง, ตถาคตเป็นแต่ผู้ชี้ทางนั้น.” การยึดถือพระองค์เป็นที่พึ่ง มีความหมายเพียงในขั้นต้นๆ สำหรับคนผู้ยังต่ำเกินไป ยังไม่สามารถเข้าใจในการยึดตัวเองเป็นที่พึ่ง และเลิกการถือที่พึ่งโดยประการทั้งปวงในที่สุด ธรรมะเปรียบเทียบเหมือนเรือแพที่เป็นพาหนะ, การประพฤติธรรมเหมือนกับการจี่เรือไปหาฝั่งที่รอดพ้น. คนที่ยังต้องพึ่งเรือก็คือคนที่ยังไม่ถึงฝั่งอันเป็นที่รอดพ้น, ยังต้องถือที่พึ่งในเรืออยู่เพียงใด ก็แปลว่ายังหลุดออกไปสู่ความรอดพ้นไม่ได้อยู่เพียงนั้น การหลุดพ้นไปจากโลกิยธรรมอันหุ้มห่อเราก็คงเช่นเดียวกัน การถือที่พึ่งหรือความเชื่อในบุคคลที่ยึดถือเอาเป็นที่พึ่ง มีเฉพาะในขั้นที่ยังเป็นการท่องเที่ยว และปรารถนาสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ในฝ่ายนี้ สิ่งที่พระพุทธองค์ทรงชี้ให้แก่สาวกทั้งปวงนั้น คือความหลุดพ้นออกไปเสียจากความผูกพันกับสิ่งใดๆ ทั้งหมดรวมทั้งพระองค์เองด้วย รวมทั้งตัวของตัวเองด้วย. มันเป็นการหลุดพ้นจากความผูกพันโดยสิ้นเชิงจริงๆ, สรุปลความสั้นๆ ในตอนนี้ว่า การปกปิดเปลือกที่หุ้มห่อในขั้นนี้ก็คือการเปลื้องความผูกพันต่อสิ่งภายนอกที่ผูกพันกันอยู่ในทางความเชื่อหรือยึดถือด้วยใจ ให้หมดจดไปเสียชั้นหนึ่ง. คงเหลือแต่ตัวเองที่เป็นอิสระจากความผูกพันภายนอก ยังอยู่ที่แต่ความยึดตนหรือผูกพันตนของตนเองโดยตนเองอันเป็นภายใน อันเป็นเปลือกที่จะต้องเปลื้องเป็นขั้นสุดท้าย และขั้นที่ประณีตที่สุด. การปกปิดเปลือกชั้นในสุด หรือขั้นสุดท้ายนี้จึงคือการเปลื้องตนออกเสียจากตน.

ในขั้นแรก ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงการเปลื้องตนออกมาเสียจากความติดในรูป เสียง กลิ่น รส อันเป็น “เหยื่อของโลก.”

ในขั้นที่สอง เปลื้องตนเสียจากความผูกพันกันกับสิ่งภายนอกในทางความเชื่อ หรือยึดเอาเป็นที่พึ่ง.

ในขั้นสุดท้าย ซึ่งเป็นขั้นค่อนข้างเข้าใจยาก คือ การเปลื้องตนเสียจากตนเอง.

การกล่าวดังต่อไปนี้ จะช่วยให้เข้าใจได้เร็วเข้าสักหน่อย คือว่า กามารมณ์หรือเหยื่อโลก เป็นเปลือกชั้นหยาบที่สุดที่หุ้มห่อ. ความผูกพันในทางความเชื่อถือสิ่งภายนอกเป็นเปลือกชั้นกลาง และความยึดติดตัวของตัวเองเป็นเปลือกชั้นประณีต. เป็นเปลือกที่จะต้องลอกออกทิ้งเสียเป็นชั้นๆ กันดังนี้. ครั้นมาถึงขั้นสุดท้ายนี้ อาจมีความฉงนเกิดขึ้นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนให้พึ่งตนของตน: ทำไมในขั้นนี้จึงมากล่าวว่าให้เปลื้องตนเสียเล่า. การที่จะเข้าใจเรื่องนี้ได้ชัด จำต้องพิจารณากันถึงสิ่งที่เราเรียกว่า “ตน” โดยละเอียด

สิ่งที่เรียกว่า “ตน” หรือตัวของเราตามที่รู้สึกประจำอยู่ในสันดานนั้น เกิดจากสัญชาตญาณตามธรรมชาติของสัตว์ ที่ยังประกอบด้วยอวิชชา. ตามลักษณะของสัญชาตญาณจะต้องมีความรู้สึกว่ามีตัวของตัวเสมอ จึงจะมีความรู้สึกรักตัว รักชีวิต และความรู้สึกหนีภัย เป็นต้นขึ้นได้ และมีชีวิตคงอยู่ได้เพราะความรู้สึกนั้นๆ อันเป็นมูลเหตุแห่งการป้องกันชีวิต. ตลอดเวลาที่สัตว์ยังประกอบด้วยอวิชชาอยู่ในสันดานย่อมไม่รู้ถูกต้องตามที่เป็นจริงว่า ตัวเองคืออะไร, จึงรู้ไปตามอวิชชาจะอำนวยให้รู้ คือรู้ชนิดที่ให้เกิดสัญชาตญาณดังกล่าวมา โดยเฉพาะก็คือความรู้ว่ามีตัวตนของตน และความเห็นแก่ตน. ตลอดเวลาเหล่านั้นยังไม่อาจรู้สึกได้ว่า ตัวตนหรือสิ่งที่ควรเรียกว่าตัวตนนั้นไม่มี, คือมีแต่ “ส่วนแห่งธรรมชาติ” ล้วนๆ ที่กำลังหมุนไปตามกฎของธรรมชาติเท่านั้น. ตามธรรมชาติคนเราก็ชี้ตัวตนของเราเองให้ดูไม่ได้ ว่ามันอยู่ที่ตรงไหนแน่ เพราะความจริงมันไม่มี. แต่ส่วนมากที่สุด ก็ชี้หรือบ่งไปยังจิตหรือใจ ที่รู้สึกนึกคิดว่าเป็นผู้มีผู้เป็น มีหรือเป็นเจ้าของสิ่งนั้นสิ่งนี้. เมื่อถูกบาดเจ็บ ก็พูดว่าเราเจ็บแทนที่จะพูดว่ามือของเราเจ็บหรือเท้าของเราเจ็บ เป็นต้น. เมื่อรักก็พูดว่าตัวรักทั้งที่แท้ความรักเป็นเพียงความโง่

ชนิดหนึ่งที่กำลังครอบงำใจอยู่เท่านั้น หาใช่เป็นกิริยาโดยตรงของ “ตัวตน” ไม้. เมื่อตาเห็นรูปหรือหูได้ยินเสียงเป็นต้น ก็เข้าใจเอาว่า “ตัวตน” เป็นผู้เห็น; แต่ที่แท้เป็นเพียงการประจวบกันเข้า ระหว่างจักขุวิญญาณกับรูปภายนอก โดยมีประสาทตาเป็นสื่อ และให้เกิดผลกระทบอันเป็นความรู้สึกอย่างอื่นๆ ขึ้นอีกต่อไปในภายใน ตามกฎธรรมชาติฝ่ายนามธรรม คือฝ่ายใจเท่านั้น. เมื่อยังไม่ปราศจากอวิชชา ก็ยังรู้สึกว่ามีตัวมีตนจริงตลอดเวลา. ครั้นอวิชชาเบาบางไปก็ย่อมรู้สึกได้เองว่า “ตัวตน” เป็นเพียงคำสมมติ, และเป็นคำสมมติที่จำเป็นคำหนึ่งเท่านั้น. สำหรับสัตว์ที่ยังหนาด้วยอวิชชา คำนี้เป็นคำสมมติที่จำเป็น เพราะมันจะต้องรู้สึกขึ้นมาเองตามอำนาจสัญชาตญาณในขั้นนี้ อันเป็นขั้นต่ำ, ส่วนสำหรับผู้ที่มีอวิชชาเบาบางหรือปราศจากอวิชชาแล้ว คำสมมติว่า “ตน” คำนี้ จำเป็นเพียงเป็นโวหารสำหรับพูดของชาวโลก เพราะชาวโลกยังจำเป็นที่จะต้องมิตัวสำหรับอยู่ในโลก และทำสิ่งต่างๆ ตามที่ชาวโลกต้องการรวมทั้งการทำความพ้นทุกข์อย่างหนึ่งด้วย ถ้าไม่มีตัวเราเป็นตัวยื่นพื้น, โลกก็หมุนไปไม่ได้จะต้องหยุดและดับสนิทและเรื่องของโลกก็จะสูญสิ้นลงเสียทันที. เมื่อชาวโลกยังเป็นชาวโลกธรรมดาอยู่ และเราต้องพูดหรือติดต่อกับชาวโลกธรรมดาแล้ว ก็ต้องใช้โวหารพูดคำนี้ไปด้วย. สำหรับผู้ที่มีอวิชชาเพียงแต่เบาบาง ยังไม่หมดจดสิ้นเชิงนั้น ก็จำเป็นที่จะต้องมิตัวตนอยู่เพียงบางๆ บางคราวรู้สึกถูกต้องดี บางคราวก็ลึ้มหรือหลงไป. แต่ถึงกระนั้น ก็ยังมีความรู้สึกที่คำว่า ตน นี้เป็นคำสมมติ. และเป็นคำสมมติที่จำเป็นชั่วเวลาที่เรายังยึดถือว่ามีตัวเรา อันเป็นความรู้สึกของผู้ที่ยังละอวิชชาไม่ได้เด็ดขาด.

ท่านทั้งหลายลองนึกดูทีหรือว่า ถ้าหากว่าไม่มีสิ่งที่เราเข้าใจอยู่ว่าเป็น “ตัวเรา” ในเวลานี้แล้ว ทำไมท่านจะต้องมาพึ่งข้าพเจ้าพูดที่นี่? ท่านจะเสาะแสวงหาวิธีแห่งการพ้นทุกข์ไปให้ใคร? หรือใครเป็นผู้มาแสวง? การกล่าว

ธรรมกถาที่นี้ในวันนี้ มิได้มีการป่าวประกาศว่าเป็นการสนทนากันระหว่างพวกที่พันทุกข์แล้ว แต่ได้ป่าวประกาศว่าจะได้พูดกันถึงเรื่องที่เราทั้งหมดมีวิถีทางที่จะเข้าถึงพุทธธรรมหรือความพ้นทุกข์ได้อย่างไรเท่านั้น ทั้งคล้ายกับเป็นการปรกษากัน หรือแลกเปลี่ยนความคิดความเห็นกันเท่านั้น. ผู้มาเยี่ยมมาด้วยความหวังที่จะได้ประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งจากการฟัง ให้แก่ตัวของตัว. มิฉะนั้นท่านทั้งหลายคงไม่มาอย่างแน่นอน, เพียงเท่านั้นท่านก็จะเห็นได้แล้วว่า ความรู้สึกหรือยึดถือตัวตนนั้นเป็นของจำเป็นสำหรับชีวิตที่ยังไม่พ้นทุกข์มากเพียงไร. แต่ความพ้นทุกข์ที่แท้จริงหรือเด็ดขาดนั้นจะมีแก่ตัวตนหรือมีพร้อมกันอยู่กับความรู้สึกว่ามีตัวตน ในจิตหรือคนๆ เดียวกันไม่ได้ เพราะว่าในที่ใดมีการพ้นทุกข์เด็ดขาดแล้ว ในที่นั้นไม่มีตัวตนผู้ต้องการพ้นทุกข์ ในที่ใดยังมีตัวตนที่ต้องการพ้นทุกข์ ในที่นั้นไม่มีการพ้นทุกข์อันเด็ดขาด เพราะฉะนั้นท่านจะเห็นได้เองทันทีแล้วว่า การพ้นทุกข์อันเด็ดขาดก็คือการทำลายตนผู้ต้องการพ้นทุกข์นั้นเสียเอง. ถ้าจิตยังมีความรู้สึกว่ามีตัวตนอยู่เพียงใด ก็ยังต้องการความพ้นทุกข์อยู่เพียงนั้น อันทำให้มีความปรารถนาและความพยายามต่างๆ. ความมีตัวตนจึงเป็นเสมือนหนึ่งเปลือกที่หุ้มห่อจิต ไว้ภายในอาการที่เป็นความทรمانชั้นประณีตสุขุมที่สุด โดยที่มันไม่ส่อให้รู้สึกได้ง่ายๆ ว่านั่นแหละคือตัวทุกข์ละ ความสำคัญว่ามีตัวมีตน เป็นลักษณะอันหนึ่งของอวิชชา. เพราะอวิชชาครอบงำเอาตัวตนจึงเกิดมีขึ้น. เมื่อมีตนของตนอยู่ ก็ต้องทรงหรือแบกตนของตนเอาไว้ตามที่ตนเข้าใจว่าได้แก่อะไร. เมื่ออวิชชายังครอบงำอยู่ แสงแห่งพุทธธรรมก็ส่องเข้าถึงไม่ได้ อวิชชาในชั้นละเอียดที่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือตัวตนจึงเป็นเสมือนเปลือกชั้นลึกลับ ที่หุ้มห่อไว้โดยไม่แสดงอาการหุ้มห่อให้ปรากฏ, ซ้ำกลับแสดงการหลอกลวง ให้เห็นเป็นสิ่งที่ดีที่สบายไปเสียดังที่เราารู้สึกในคราวที่เรามีตัวชนิดที่ตรงกับความใคร่อันผิดๆ นั้นที่สุด แม้เราจะสามารถปกปิดเปลือกชั้นนอกๆ ที่หุ้มห่อได้สองชั้นมาแล้ว ก็ชั้นเหยื่อโลกกับชั้น

ความคิดติดยึดในลัทธิในทางความเชื่อถือก็ตาม ความทุกข์ก็ยังคงหาได้หมดไป
อย่างเด็ดขาดไม่ จึงจำเป็นที่จะต้องปอกเปลือกชั้นสุดท้ายนี้อีกชั้นหนึ่ง

การทำลายเปลือกชั้นสุดท้าย อันเป็นการทำลายกะเปาะฟองของ
ลูกไก่ชนิดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้เคยทรงกระทำมาแล้ว เป็นลูกไก่ตัวแรก
เป็นหน้าที่ของท่านทั้งหลายผู้ใคร่จะเข้าถึงพุทธธรรม. เราท่านทั้งหลายทุกๆ
คนที่ยังรู้สึกอยากให้เห็นทุกข์ ย่อมเป็นเหมือนลูกไก่ที่ขดตัวนอนอยู่ในกะ
เปาะฟอง, กล่าวคือการพัวพันกันอยู่กับอวิชชาที่เป็นเหตุให้รู้สึกว่ามีตัวมีตน
ของตน. ทำไมข้าพเจ้าจึงใช้คำว่า “ขดตัวนอนอยู่ในกะเปาะฟอง”? ทั้งนี้ก็
เพราะว่า จิตใจของผู้ที่ยังลุ่มหลงอยู่ในความมีตัวมีตน ย่อมขดตัวงออยู่
ภายในวงอันจำกัด กล่าวคือความรู้สึกว่าอย่างไรเสีย ก็ต้องมีตัวตนที่เป็นของ
เรา. แม้จะปอกเปลือกชั้นนอกกล่าวคือความคิดในเหยื่อ โลกและลัทธิความ
เชื่อต่างๆ ได้ทั้งสองชั้นแล้วก็ตาม ถึงกระนั้นก็ยังไม่เป็นอิสระไปจาก
ความคิดที่สำคัญเอาว่ามีตน และของต่างๆ ที่เป็นของตน เช่น เวทนาของตน
เป็นตน. ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย เหล่านี้จะเป็นของตน.
เมื่อได้ยินได้ฟังว่าพระนิพพาน ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ดังนี้ ก็ยึดมั่นเอา
ว่าพระนิพพานเป็นตัวตนชนิดที่ไม่เกิด แก่ เจ็บ ตาย จึงอยากให้เห็นได้เป็น
นิพพาน หรือนิพพานเป็นตัวตนของตน แทนที่จะเข้าใจว่าเมื่อทำลายตนเสีย
แล้วความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ก็หมดไปเอง ยังคงอยู่แต่ธรรมชาติล้วนๆ เช่น ชาติ
ดิน ชาติไฟ เป็นต้น หมุนเวียนอยู่ตามธรรมชาติซึ่งเราเคยหลงสมมติกิริยา
อาการเหล่านี้ว่าเป็นการเกิด การแก่ การเจ็บ และการตายเอาเอง. ความ
อยากจะเป็นตนนิพพาน คือตนชนิดที่ไม่เกิด แก่ เจ็บ ตาย นั้นก็ยังเป็นตัณหา
ชนิดหนึ่ง กล่าวคือภวตัณหา และการเข้าใจนิพพานในลักษณะเช่นนั้น
กล่าวคือ ภวตัณหา และการเข้าใจนิพพานในลักษณะเช่นนั้น ย่อมก่อให้เกิด
ความอยากชนิดนั้นอยู่ร่ำไป เพราะเป็นการเข้าใจในลักษณะที่ผิดยังเป็น

อวิชชาอยู่นั่นเอง ไม่ทะลุออกไปจากกะเปาะฟองกล่าวคืออวิชชาได้ จึงยังคงตกเป็นลูกไก่ที่น่าสงสารอยู่ตลอดเวลา.

ทุกข์ ส่วนของวัตถุธาตุหรือ รูปธรรม ก็ไม่มีส่วนไหนที่เป็นตัวตน. ทุกข์ ส่วนของวิญญาณธาตุ หรือนามธรรม ก็ไม่มีส่วนไหนที่เป็นตัวตน. แต่ตามสัญชาตญาณของสัตว์ที่ยังประกอบด้วยอวิชชายังถูกอวิชชาหุ้มห่ออยู่นั้น จะต้องสำคัญเอาส่วนใดส่วนหนึ่งขึ้นเป็นตัวตนไว้ก่อนเสมอ ตามแต่ความรู้สึกของสัตว์นั้นจะสูงต่ำเพียงไร. ความรู้สึกว่ามีตนของตนจึงยังคงมีอยู่ตลอดเวลาที่ยังไม่พ้นทุกข์ กล่าวคือตลอดเวลาที่ยังไม่สามารถละความสำคัญว่าตนมีตนเป็นเสียได้. เมื่อยังถูกความสำคัญผิดเช่นนี้หุ้มห่ออยู่เพียงใด ก็ยังชื่อว่า “ขาดตัวนอนหลับอยู่ในกะเปาะฟอง” อยู่เพียงนั้น. จิตของผู้นั้น, ซึ่งเจ้าของได้สมมติเอาเป็นตัวตนของเขา, ก็ยังไม่สามารถทะลุออกไปจากโลกได้ คือไม่สามารถเป็นอิสระจากโลกียธรรมที่แวดล้อม ไม่สามารถทะลุออกไปจากข่ายแห่งตัณหา ไม่สามารถสลัดแอกหรือภาระหนัก กล่าวคือ เบญจขันธ์ที่ตนแบกไว้ในฐานะเป็นตัวตน. แม้ว่าวิหยาการในโลกนี้จะเจริญกว้างขวาง จนความรู้สึกของมนุษย์สามารถรู้ไปทุกซอกกระแแห่งของโลกก็ตาม แต่ความรู้เหล่านั้นๆ ยังไม่พ้นออกไปจากข่ายของตัณหา ยังไม่นอกเหนือไปจากอำนาจของอวิชชา ที่ทำให้สำคัญว่ามีตัวตนของตน เพราะฉะนั้นมนุษย์จึงไม่อาจทะลุออกไปนอกกะเปาะฟองของอวิชชาและตัณหาอันเหนียวแน่นนี้ได้เลย. อวิชชาหรือตัณหาเพียงชนิดเดียวก็สามารถที่จะหุ้มห่อโลกไว้ได้ทั้งหมด การจึงเป็นประจักษ์ว่า โลกทั้งโลกได้ขดตัวงออยู่ภายในกะเปาะฟอง กล่าวคืออวิชชานั้น. สิ่งใดที่เป็นกะเปาะฟองหุ้มจิต จิตมาสำคัญสิ่งนั้นเป็นตัวเองไปเสีย จึงไม่รู้จักกะเปาะฟองที่ห่อตัวอยู่, และไม่รู้สึกว่าตนมีหน้าที่ที่จะต้องทำลายกะเปาะฟอง กล่าวคือสิ่งที่ตนสำคัญว่าเป็นตัวตนของตนนั่นเองเสียเลย. โดยนัยนี้จึงเห็นได้ว่า การปกปิดเปลือกชั้น

ทำลายอวิชชาที่เป็นคอกะเปาะฟองนี้เป็นขั้นสุดท้าย ที่จะให้ถึงพุทธธรรม ได้จริงและเป็นขั้นที่ประณีตเพียงไร.

เมื่อได้กล่าวถึงการปกเปลือกที่หุ้มห่อตัวเราทั้งสามชั้น พอเป็นแนวทางแห่งการพิจารณาได้ดังนี้แล้ว ต่อไปนี้จะได้พิจารณากันถึงลักษณะ แห่งบุคคลผู้จะทำการ “ปกเปลือกชั้นใน” โดยเฉพาะ, พอเป็นแนวทางแห่ง ความคิดนึกสืบไป.

อันบุคคลผู้ประสงค์จะทำลายกะเปาะฟอง กล่าวคืออวิชชานั้นจะต้อง ทำด้วยตนเอง. อะไรที่ตนถือว่าเป็นตัวเองที่ยังไม่พ้นทุกข์ยังต้องการความ พ้นทุกข์ สิ่งนั้นแหละจะต้องทำความพ้นทุกข์ให้แก่ตัวมันเอง. ถ้าจะแบ่งตาม ลักษณะใหญ่ๆ ที่เห็นได้ชัด ก็อาจแบ่งบุคคลผู้สามารถถอนตนออกมาได้เป็น สองประเภทคือ พวกที่ถอนออกมาได้ด้วยอำนาจการรวมกำลังใจ เรียกว่า เจ โทวิมุตต์ พวก ๑. และพวกที่ถอนออกมาได้ด้วยอำนาจการรวมกำลังปัญญา เรียกว่า ปัญญาวิมุตต์ อีกพวก ๑. พวกแรกหรือเจโทวิมุตต์นั้น คือพวกที่ สมักรใจกระทำเอาด้วยกำลังแรง และความเพียรทั้งหมดอย่างเต็มที่ เพื่อ อบรมกำลังใจให้แข็งและเฉียบขาด ส่วนมากได้แก่พวกที่สละโลกออกถือ เพศที่จะสะดวกแก่การบำเพ็ญเพียร อยู่ในที่สงัดอย่างยิ่งแล้ว ทำความเพียร ในการเจริญสมาธิภาวนาเป็นส่วนใหญ่ เพื่อให้จิตมีอำนาจและกำลังแห่ง ตลอดสิ่งที่หุ้มห่อผูกมัดได้ ด้วยอำนาจการรวมกำลังจิตอันใหญ่หลวงตามวิธี นั้น. ส่วนพวกหลังหรือพวกปัญญาวิมุตต์ มีสภาพที่ไม่สามารถจะทำได้ดั่งนั้น ได้หรือที่เรียกตามโฆหารศาสนาว่ามีอินทรีย์บางประการที่อ่อนไป เช่นมี กำลังใจอ่อนเป็นต้น, พวกนี้กระทำได้ก็แต่เพียงภาวนาที่หนักไปในทาง ปัญญา ให้ความคิดนึกตามธรรมดาที่มีอยู่คิดไปพิจารณาไปในชีวิตหรือสิ่งที่ แวดล้อมอยู่โดยรอบ ด้วยความไม่ประมาทสม่าเสมอและแยบคาย ครั้นถึง เวลาเช้า ก็สามารถเข้าถึงพุทธธรรมได้อย่างเดียวกัน ได้รับผลเป็นความสุข สงบเยือกเย็นชนิดเดียวกัน. จะมีแตกต่างกันก็เพียงแต่ในแง่ความสามารถ

บางอย่างบางประการเท่านั้น. เช่นพวกแรกหรือพวกเจโตวิมุตต์เมื่อถึงธรรมอันสูงสุดนั้นแล้ว ยังสามารถแสดงธรรมสั่งสอนคนโดยวิธีอันวิจิตร ยังสามารถเป็นพิเศษในอันที่จะแสดงอิทธิปาฏิหาริย์และยังสามารถจะทำสิ่งอื่นอันเป็นคุณสมบัติพิเศษที่พวกหลังไม่สามารถกระทำได้. อุทาหรณ์ในเรื่องนี้อาจเปรียบได้เช่นการที่คนมีเงินมากเป็นเศรษฐี. บางคนอาจมีได้ โดยการพากเพียรเอาด้วยกำลังมือเท้าเลือดเนื้อและกำลังความคิดอันแรงกล้า ที่ผ่านการศึกษามาแล้วอย่างสูง. แต่บางคนไม่เป็นเช่นนั้น เช่นอาจได้รับโชคลาภบางอย่างมีเงินเป็นเศรษฐีเสียทีเดียว. เมื่อเพิ่งถึงถึงความสามารถแล้ว จะเห็นได้ว่าพวกหลังมีความสามารถน้อยกว่าพวกแรกมาก. แต่นี้เป็นเรื่องทางวัตถุที่พอเปรียบเทียบกันได้เท่านั้น หากตรงกันโดยประการทั้งปวงไม่. สำหรับเรื่องธรรมะในด้านใน โดยเฉพาะเรื่องการบรรลุพระนิพพานนี้ พวกที่บรรลุด้วยการรวบรวมกำลังจิตอย่างแรงกล้า กับพวกที่บรรลุด้วยการใช้กำลังปัญญาพิจารณาไปเท่าที่เหมาะสมกับอุปนิสัย จนกว่าจะแก่กล้าและสุกงอมเอาเอง ทั้งสองพวกนี้ เมื่อถึงที่สุดแล้ว เรียกว่าเป็นพระอรหันต์เสมอกันทั้งหมด. แม้จะจำแนกประเภทตามความสามารถที่แตกต่างกันบ้างบางประการ ว่าพระอรหันต์พวกฉัพพัญญู หรือพระอรหันต์พวกสุกขวิปัสสโก เป็นต้นเท่านั้น, ก็ไม่มีความแตกต่างในระหว่างคุณสมบัติส่วนสำคัญ คือความพ้นทุกข์หรือวิมุตติสุขโดยประการใดเลย. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นพวกแรกและยิ่งกว่านั้น ยังเป็นบุคคลแรกที่ค้นพบด้วยพระองค์เอง โดยไม่ต้องฟังมาจากผู้อื่น. พระอรหันต์คนอื่นๆ ได้ฟังมาจากพระพุทธเจ้าจึงต่ำลงมาเป็นอีกพวกหนึ่ง คือเป็นสาวก แทนที่จะเป็นศาสดา.

เมื่อได้แสดงให้เห็นว่า พวกที่จะเดินไปตามวิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรมนั้น มีความแตกต่างกันอยู่เป็นข้อใหญ่ๆ จนจำแนกได้เป็น ๒ ประเภทดังนี้ ท่านผู้ฟังทั้งหลายคงจะเห็นพ้องด้วยข้าพเจ้าเป็นเอกฉันท์ ว่าวิธีอย่าง

แรกคือพวกเจโตวิมุตต์นั้นมีเรื่องยืดยาวในการพิจารณาไม่เหมาะแก่การที่จะนำมาบรรยายให้ทั่วถึงได้ด้วยเวลาอันเล็กน้อยเช่นวันนี้. ที่จะพึงกระทำได้ในวันนี้ ก็คือการพิจารณากันถึงปฏิบัติของพวกหลัง คือพวกปัญญาวิมุตต์ที่ค่อยๆ สร้างสม อบรมปัญญา ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นทุกๆ วันโดยสะดวกสบาย หรือพอเหมาะแก่คนทั่วไป แม้จะใช้เวลานานสักหน่อย ก็สามารที่จะเข้าถึงธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ในไม่ช้านัก และปราศจากอันตราย. ตามธรรมดาคนเรา ถ้าหากว่าจะพึงเป็นผู้ไม่ประมาทพยายามสะสางปัญหาข้อแรกที่สุดให้ตกเสียก่อน ว่าอุดมคติของชีวิตหรือความเป็นมนุษย์นี้ มีอยู่อย่างไรแล้ว ก็อาจที่จะเป็นปัจจัยส่งเสริม ให้เข้าถึงพุทธธรรมได้โดยเร็ว เป็นแน่แท้. ปัญหาแห่งมนุษยภาพ อันมีอยู่ทุกๆ ไป ว่ามนุษย์เกิดมาเพื่ออะไรเป็นต้นนั้น ย่อมเป็นอันเดียวกันกับปัญหาที่ว่าอุดมคติของชีวิตคืออะไร. หมายความว่าชีวิตนี้เราจะใช้มันอย่างไร จึงจะสมค่า. ชีวิตกล่าวคือความเป็นคน ตลอดชาติหนึ่งนี้มี ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อันเป็นเครื่องเอื้ออำนวยประโยชน์ให้แก่เรา ทำให้เราสามารถศึกษา. ที่นี้ปัญหาที่พึงคิดก็คือว่า เราจะศึกษาอะไร? เท่าที่เราเห็นกันอยู่ เราใช้เครื่องมือสำหรับศึกษาของชีวิตนี้ เพื่อศึกษาสิ่งที่เราชอบศึกษา. โดยเฉพาะส่วนมากที่สุด ก็รู้กันอยู่แล้ว ว่าศึกษาเพื่อให้ได้ทรัพย์ให้ได้ยศศักดิ์เกียรติคุณและให้ได้มิตรภาพในวงการสมาคม รวมทั้งสิ่งอันเป็นวิสัยโลกอื่นๆ อีกบางอย่าง. จะมีใครกล้าปฏิเสธความจริงได้สักก็คน ว่าตนกำลังใช้เครื่องมือของชีวิตนี้ศึกษาเพื่อเข้าถึงพุทธธรรม, หรือโลกในด้านใดเป็นอย่างต่ำ. เมื่อสมุฏฐานหรือรากฐานในเบื้องต้นมาเป็นเสียดังนี้แล้ว การศึกษาชนิดที่จะอบรมบ่มนิสัยให้คนเราเข้าถึงพุทธธรรมได้โดยเร็ว ก็ได้รับการกระทบกระเทือน โดยเห็นไปเสียว่า การเข้าถึงพุทธธรรมนี้เป็นของยากเกินไป ไม่ใช่วิสัยแห่งคนที่เกิดในสมัยปรตยุบนี้ และเลยปล่อยตัวเองให้ไหลไปในทางโลกมากขึ้น ยิ่งไหลไปมากเพียงไรก็กระทบกับความยุ่งยากมีดมนมากขึ้นเพียงนั้น หนักขึ้น

จึงค่อยเกิดความสนใจในปัญหาว่า เกิดมาทำไม, โลกจะหมุนไปข้างไหน, อุดมคติของชีวิตคืออะไร คั้งนี้เป็นต้น. เมื่อความเชื่อในพุทธธรรมอันเป็นที่มุ่งหมายชีวิต, ของบุคคลนั้นยังน้อยเกินไป ปัญหาแห่งมนุษยภาพทั้งหมดนั้นก็ยังคงขุ่นมัว ในที่สุดเขาก็ต้องตายลงไปภายในความยุ่งเหยิงแห่งปัญหามนุษยภาพอันกลุ่มรวมเหล่านั้นเอง เป็นการสิ้นชีวิตดับชีพลงไปในกะเปาะฟอง ดุจเดียวกับลูกไก่ที่ตายเนาอยู่ในไข่.

ส่วนอีกพวกหนึ่ง คือเราท่านทั้งหลายผู้เป็นพุทธบริษัทกล้าปฏิญาณตนว่า พระพุทธเจ้าเป็นของฉัน พระพุทธเจ้าเป็นของฉัน คั้งนี้ เพื่อเคารพในเกียรติยศและคำปฏิญาณตนนั้นๆ ควรที่จะใช้ชีวิตนี้ให้ผลิตผลถึงขีดสุดจริงๆ. อุดมคติของชีวิตเพียงในด้านวัตถุหรือ Material นั้น หมายถึงความเจริญด้วยทรัพย์เครื่องอำนวยความสะดวกสบาย ยศศักดิ์เครื่องอำนวยความสะดวก และมิตรภาพอันเป็นเครื่องให้ความบันเทิงใจ ก็จริง แต่ยังหาเพียงพอที่จะเรียกว่าเป็นผลิตภันท์อันสูงสุดของชีวิตไม่. ทั้งนี้เพราะเหตุว่า อันสิ่งทีเรียกว่าชีวิตนั้นมีได้มีเพียงด้านนอกหรือด้านวัตถุอย่างเดียว. แต่ยังมีด้านในหรือที่เรียกว่าด้านจิต หรือวิญญาณอันตรงกับคำว่า Spiritual นั้นอีกด้านหนึ่ง แม้จะได้สะสางปัญหาชีวิตให้ลุล่วงไปด้วยดีในด้านนอกแล้ว หากด้านในยังระอุเป็นไฟอยู่ การเป็นมนุษย์ก็ไม่ได้จริงเพียงซีกเดียวหรือครึ่งเดียว. ทางที่ดีควรจะต้องพร้อมทั้งสองด้าน. คำว่าความสุขในด้านจิตหรือวิญญาณ อาจมีผู้เข้าใจไปต่างๆ กัน เช่นอาจมีผู้เข้าใจแต่เพียงว่าเมื่อบริบูรณ์ด้วยทรัพย์ ยศ และไมตรี อย่างแท้จริงแล้ว ใจก็ย่อมผาสุกเป็นสุขทางใจอยู่ในตัวเองแล้ว ไม่มีทางที่จะเป็นสุขในด้านไหนอีก. เพราะในคั้งนี้ ขอให้เข้าใจว่า ความสุขในด้านจิตหรือวิญญาณนั้น หมายถึงความที่จิตเป็นอิสระอยู่เหนือสิ่งที่เป็นความสุขทางกายหรือภายนอกดังที่กล่าวมาแล้ว อีกต่อหนึ่ง. เพราะว่าคนที่มิใช่ทรัพย์หรือยศมากอาจตกเป็นทาสของทรัพย์และยศนั้นๆ ก็ได้ เช่นเดียวกับ

คนยากจน กล่าวคือความรัก ความกังวล ความอิจฉาริษยา และอื่นๆ อีก
 นานาประการ. ต้องเร่าร้อนอยู่ด้วยเพลิงแห่งราคะ โทสะ และโมหะ ยังต้อง
 หวังความกรุณาจากพระเป็นเจ้าในชีวิตอนาคตซึ่งเป็นภาระหรือห่วงของ
 วิญญาณที่ตนเชื่อว่าได้ทำความดีความงามไว้ถึงที่สุดแล้ว ทั้งที่เชื่อว่าได้ทำ
 ความดีไว้เต็มที่แล้ว ก็ยังไม่วายห่วงที่เป็นความกระหายต่อผลอันจะได้รับ
 จากพระเป็นเจ้าหรือจากกรรมของตัวเอง. สถานะทางวิญญาณของบุคคลชนิดนี้
 ซื่อว่ายังพร่องอยู่ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า. เพราะอย่างไรเสียก็ยังมีสิ่งที่
 ตนอยากได้อยู่ร่ำไป. ความเต็มเปี่ยมแห่งจิตจึงมีขึ้นไม่ได้. เพราะฉะนั้น ผล
 ดังว่ามานี้ แม้จะเกี่ยวกับจิตหรือวิญญาณอยู่มากก็ตาม แต่ยังเป็นผลที่เกี่ยวกับ
 วัตถุ ยังต้องจัดเป็นฝ่ายวัตถุ ยังต้องใช้ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นเครื่องมือเสวย
 ผลนั้นๆ. หาใช่เป็นอุดมคติ ของชีวิตในด้านจิตหรือวิญญาณโดยแท้จริงไม่.
 อุดมคติในด้านที่เกี่ยวกับจิต ต้องไม่อาศัยวัตถุโดยประการทั้งปวง, ไม่
 ต้องการเหยื่อล่อ และไม่มีการกินเหยื่อหรือป้อนเหยื่อ จิตก็ยังเป็นสุข
 มากกว่ามากนัก. ในทางด้านวัตถุนั้น ต้องมีค้นหาหรือความอยากเป็นนาย
 โรง สำหรับเป็นผู้บริโภคนั้น. แต่ในทางจิตที่แท้จริงต้องปราศจาก
 ค้นหา ไม่มีการบริโภคนั้น ไม่มีการร่อย ไม่ต้องเหนียวเพราะการบริโภคนั้นๆ
 ได้พักผ่อนเป็นอิสระจากการรบกวนของสิ่งเหล่านั้น ได้หยุด ได้นิ่ง ได้คงที่
 ได้สงบและปลอดโปร่งโดยประการทั้งปวง ซึ่งเป็นสิ่งละเอียดและประณีต
 เกินกว่าที่ผู้ฟังเล็งแต่ในด้านวัตถุจะเข้าใจได้ง่ายๆ โดยเหตุนี้จึงกล่าวว่าแม่
 จะได้สร้างความดีความงามไว้เป็นเครื่องอุ้มจิตทั้งในโลกนี้และในโลกของ
 พระเป็นเจ้าไว้มากมายเพียงไรก็ตามแต่ถ้าจุดประสงค์นั้นๆ ยังเป็นวัตถุอัน
 เป็นที่ตั้งแห่งความร่อยแต่ประการใดแล้ว ตามมตินี้หรือมติแห่งพุทธ
 ศาสนา ยังไม่จัดว่านั่นเป็นความสุขในด้านจิตหรือวิญญาณเลย เพราะในด้าน
 นี้ ทางพุทธศาสนาหมายเอาสุขที่ปราศจากามิส หรือเหยื่อโลก โดยเด็ดขาด
 จริงๆ. คำที่ว่ากระทำชีวิตให้เต็มเปี่ยมทั้งด้านนอกและด้านใน จึงเป็นสิ่งที่

ควรพินิจโดยถี่ถ้วนจริง อย่าให้หลงสำคัญผิดเอาส่วนสูงของด้านนอกมาเป็นด้านในไปได้. ตามความเป็นจริงนั้น เมื่อชีวิตนี้ได้ลุถึงภูมิธรรมชั้นสูงสุดในด้านจิตแล้ว สิ่งต่างๆ ที่เคยเป็นเหยื่อล่อมาแต่กาลก่อน ก็มากลายเป็นเพียงเครื่องให้ความสะดวกหรือยานพาหนะไป ผู้นั้นก็จึงสามารถได้รับความผาสุกทั้งทางกายและจิตได้พร้อมกันทั้งสองด้าน โดยไม่ขัดขวางกัน.

มนุษย์เราที่ยังเป็นปุถุชน แม้จะสมบรูณ์สักเพียงไรก็ยังจัดว่าเป็นมนุษย์เพียงครั้งเดียว โดยนัยดังกล่าวแล้ว. พระอรียเจ้าประเภทต่างๆ เป็นพวกที่เกือบเต็มทั้งสองซีกมาแล้ว. ส่วนพระอรียเจ้าประเภทสุดท้ายคือพระอรหันต์นั้น เป็นพวกที่เต็มทั้งสองซีก เพราะฉะนั้นโฆหารทางศาสนาทั่วไป จึงเรียกท่านผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วว่า “ผู้ที่เต็มแล้ว” หรือ **Perfect one** หมายความว่า เป็นคนที่เต็มเปี่ยมสมบรูณ์จริงๆ แล้ว ทั้งด้านนอกและด้านใน, ทั้งด้านที่ปรากฏแก่ตาของปุถุชน, บริสุทธิทั้งฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม, เป็นสุขทั้งกายและใจโดยแท้จริง. ความมุ่งหมายของธรรมชาติล้วนๆ ที่ส่งเสริมสรรพชีวิตะทั้งหลาย ให้วิวัฒน์สืบๆ กันขึ้นมา จนกระทั่งเป็นมนุษย์เห็นปานนี้ ก็เพื่อให้ลุถึงความเป็นมนุษย์อันเต็มเปี่ยมอันนี้. เราทุกคน อยู่ภายใต้อิทธิพลของกฎแห่งธรรมชาติ, เราจึงมีความเป็นจริงอันเร้นลับประจำอยู่ในตัวทุกรูปทุกนาม ในข้อที่จะเดินขึ้นไปให้จนถึงสภาพที่สูงสุด. ความจริงอันนี้ มีเหตุผลที่จะสังเกตได้จากข้อที่ว่า แม้จะเป็นคน โง่เง่าสักปานใดก็ยังไฝ่ฝันที่จะเป็นคนดีที่สุด คนสูงที่สุดด้วยกันทั้งนั้น. ต่างกันก็แต่ความรู้หรือความเข้าใจอย่างอื่นอันเกิดจากสิ่งแวดล้อมภายหลัง ทำให้เข้าใจสิ่งที่เรียกว่าดีที่สุดหรือสูงที่สุดผิดๆ กันไปเท่านั้น. พุทธบริษัทที่เป็นบรรพชิตหรือนักบวช ย่อมหมายความว่า เป็นผู้ที่หลีกออกมาเพ็ญพยายามเพื่อเข้าถึงความเต็มรอบของชีวิตหรือความเป็นมนุษย์โดยเร็วนั่นเอง.

ฌราวาสหรือผู้ที่ยังไม่ได้หลีกไป มีกิจมากมีเรื่องมาก มีสิ่งที่แวดล้อมทับถมมาก จึงตกเป็นเพศที่หนักกว่าหรือต่ำกว่าเพศบรรพชิต. เหตุการณ์ได้เป็นไป

อย่างเหมาะสมที่สุดแล้ว ที่เรามีทั้งบรรพชิตและฆราวาส ซึ่งฆราวาสทั่วไป จะได้อาศัยบรรพชิตเป็นปทัสฐาน ในการบำเพ็ญเพียรเพื่อความเต็มเปี่ยม ในทางจิต. เมื่อบรรพชิตสำนึกถึงหน้าที่อันนี้ ย่อมชื่อว่าบำเพ็ญประโยชน์แก่ โลกทั้งมวล เพราะว่าถ้าตนเข้าถึงความจริงอันนี้แล้ว ย่อมเป็นการช่วยให้โลก ได้เข้าถึงโดยง่ายด้วย. แม้ว่าการครองชีวิตตามแบบนี้มีหลักว่าจะต้องมอง โลกในด้านใน คือเห็นสิ่งทั้งปวงโดยความเป็นอันเดียวกันอยู่เสมอไปก็ตาม ก็ไม่จำต้องกลัวไปว่าการทำเช่นนั้น จะทำให้กลายเป็นคนบ้าหรือคนมีจิตไม่ สมประกอบอย่างใดอย่างหนึ่งไป. ทั้งนี้เพราะว่า การมองโลกในด้านในด้วย ญาณอันเป็นภายในนั้น เป็นของพิเศษ เป็นของคล่องแคล่วต่อหน้าที่ของมัน เอง. เมื่อได้รับการฝึกฝนเล็กน้อยแล้ว ย่อมพร้อมที่จะมอง พร้อมที่จะทำ และได้รับผลเป็นที่น่าพอใจเสมอ, อย่างน้อยที่สุดก็ทำให้หายตื่นโลก, หัวเราะ เยาะสิ่งที่เข้ามาทำจิตให้ยุ่งยากได้ทุกเมื่อ

อบรมจิตเพื่อสะดวกแก่การเข้าถึงพุทธธรรมได้อย่างไร!

ปัญหาสืบต่อจากนี้ไปมีอยู่ว่า ตามธรรมดา คนเราบังคับจิตของตัวเอง ไม่ ใคร่จะได้, หรือบางคนยอมไม่ได้เอาเสียทีเดียว. ถ้าเป็นดังนี้การที่จะมองโลก ในด้านในให้เป็นไปโดยสม่ำเสมอ จะกลายเป็นของยากอยู่บ้าง. เพื่อแก้ความ ขัดข้องในเรื่องนี้ควรจะทราบวิธีการบังคับจิตชั้นง่ายๆ อันพอเหมาะกับคน ธรรมดาทั่วไป พอเป็นเค้าๆเพื่อแก้ไขข้อติดขัดบางประการอันอาจมีได้ทั่วๆ ไป และเท่าที่ควรทราบไว้เป็นเครื่องช่วยเหลือตัวเอง. ดังที่ข้าพเจ้าจะได้ นำมาบรรยายเป็นพิเศษ ในฐานะเป็นเรื่องผนวก พอสมควรแก่ความต้องการ ของนักศึกษาในขั้นนี้ดังต่อไปนี้:-

การฝึกฝนจิต หรือการบังคับจิตให้อยู่ในอำนาจนั้น เป็นของสำคัญ มากที่สุดเท่าๆ กับที่มันเป็นของธรรมดาที่สุดเหมือนกัน. แต่อาศัยความที่มี ผู้สนใจน้อย จึงกลายเป็นของยากหรือพันวิสัย ซึ่งแท้ที่จริงเป็นเพียง

ความรู้สึก ในสมัยที่โลกมีความนิยมหนักไปในทางวัตถุเกินไปเท่านั้น ที่ข้าพเจ้ากล่าวว่าเป็นของธรรมดา ก็โดยอาศัยเหตุผลที่ว่ามันเป็นสิ่งที่ถ้าเราตั้งใจฝึกกันจริงๆ คงเดียวกับเรื่องทางภายนอกหรือทางกายแล้ว ก็อาจลูถึงผลสำเร็จได้เป็นขั้นๆ คงกัน. การฝึกทางกาย เช่น พลศึกษา ในด้านกีฬา คนเราสามารถทำได้แปลกๆ โดยที่ฝึกฝนมาอย่างถูกต้องเทคนิค. แต่ถึงจะแปลกสักเพียงใดก็ดี เมื่อพิจารณาดูแล้ว เราย่อมถือกันว่าเป็นของธรรมดาที่สุด. ผู้ที่มีกำลังกายสมตามทีมนุชย์จะพึงมีแล้ว ย่อมฝึกได้ทั้งนั้น. แต่ที่เราไม่ใช่นักกีฬากันไปทุกคน ก็เพราะบางคนไม่ชอบและไม่จำเป็น. การฝึกฝนอยู่เสมอๆ ช่วยให้การกระทำได้แปลกๆ และวิจิตรยิ่งขึ้นไป. เมื่อกระทำถูกวิธี มีความพอใจ ที่จะทำในเบื้องต้นมีความเพียรพยายามในท่ามกลาง ไม่ขาดสาย ก็สามารถลูถึงผลสำเร็จในที่สุด. เพราะฉะนั้นจึงกล่าวว่า การฝึกฝนจิตนี้ก็เป็นของธรรมดาเช่นเดียวกับการฝึกทางกาย คือเมื่อมีการฝึกมากและถูกวิธีแล้ว ผลจักเกิดขึ้นในอัตราเดียวกัน. ส่วนที่กล่าวว่าเป็นของสำคัญที่สุดนั้น ก็เพราะว่า การทำเช่นนี้เป็นช่องทางที่จะช่วยให้เราขึ้นถึงขีดเต็มเปี่ยมของความเป็นมนุษย์ได้อันจะทำให้เราได้เข้าถึงความสุข หรือสานติชนิดหนึ่ง ที่เราจะพอใจเป็นอย่างมากในเมื่อได้เข้าถึงแล้ว.

ใจความของการฝึกฝนบังคับจิต นั้น เมื่อก้าวโดยโวหารธรรมดาที่สุดแล้ว มันเป็นเพียงการระวังรักษาสิ่งที่กลับกลอกเร็วชนิดหนึ่ง นั่นเอง. ถ้าจะเปรียบเทียบกับอุปมา เพื่อให้เข้าใจได้ง่ายๆ ข้าพเจ้าอยากจะสาธกด้วยเรื่องธรรมดาที่สุด ว่ามีคนๆ หนึ่ง อยากได้เงินโดยวิธีแสดงละครลิงให้คนดู. เขาก็ต้องไปจับลิงมาฝึกหัดเป็นธรรมดา. ลิงเป็นสัตว์ที่กลับกลอกพลิกปลิ้นลูกกลนและรวดเร็วอย่างไรก็เป็นที่ทราบกันอยู่ดีแล้ว, การที่จะฝึกหรือบังคับลิงอันเป็นสัตว์มีลักษณะกลับกลอกเห็นปานนั้น ให้กลับกลายมาเป็นสัตว์ที่กระทำตามคำสั่งอย่างเคร่งครัดยอมเป็นของยากและขบขัน. แต่เพราะเป็นของยากนั่นเอง คนจึงอยากดูและเก็บเงินได้ง่ายเพราะเหตุนี้.

หลักใหญ่ๆ แห่งการฝึก ในกรณีนี้มีอยู่ว่าเมื่อจับลิงมาได้แล้ว ในขั้นแรกที่สุดของการฝึก ก็คือจะต้องปราบปรามให้อยู่ในอำนาจหรือให้หยุดกิริยาอาการชนิดที่ไม่ต้องประสงค์เสียให้ได้ก่อน. เมื่อปราบให้อยู่ในอำนาจได้เป็นขั้นที่หนึ่งดังนี้แล้ว ขั้นต่อไปก็คือฝึกฝนให้ทำอย่างนั้นอย่างนี้แปลกๆ เป็นพิเศษตามที่ต้องการ. เมื่อกระทำได้ตามที่ต้องการแล้ว ผลคือการเก็บเงินค่าดู ก็เป็นสิ่งที่หวังได้โดยแน่นอน. โดยทำนองเดียวกันนี้ จิตก็เป็นสิ่งที่กลับกลอก เบาๆ เร็วอย่างยิ่ง ดังที่เราท่านเคยได้ยินได้ฟังท่านเปรียบเทียบกันมาก็ปรากฏประจักษ์ว่าลิงเช่นเดียวกัน. เพราะจิตเป็นของที่เบามาก เร็วมาก การกลับกลอกจึงเร็วมาก. มีหน้าซำการกลับกลอกนั้นยังเป็นการกลับกลอกชนิดที่จะกลิ้งไปในฝ่ายต่ำ ไม่ต้องการจะขึ้นมาฝ่ายสูง. เช่นเดียวกับปลาหรือสัตว์น้ำทั่วไป เมื่อเราจับขึ้นมาจากน้ำ โยนไปบนตลิ่ง มันก็คืบรนอย่างยิ่ง, และคืบรนเพื่อจะกลับลงสู่ น้ำ ไม่ยอมขึ้นบก ฉันทใด จิตก็ฉันทนั้น. มันมีปกติกลับกลอกและคืบลงฝ่ายต่ำ จะลงน้ำ กล่าวคือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส หรือที่เรียกว่า โลกนี้เอง. ฉะนั้นในขั้นแรกจึงต้องมีการฝึกชนิดให้อยู่ในอำนาจเสียก่อน คือละจากอารมณ์ฝ่ายต่ำที่เปรียบเหมือนน้ำ มาสงบอยู่ในอารมณ์ฝ่ายสูงอันใดอันหนึ่ง อันเป็นที่ที่เรากำหนดให้. เมื่อฝึกอยู่ในอำนาจได้เป็นขั้นสมถภาวนาดังนี้ ก็เปรียบเหมือนลิงที่ถูกฝึกให้กลัวและอยู่ในอำนาจได้ขั้นหนึ่งแล้ว. ต่อจากนั้นไปจึงฝึกขั้นสอง คือขั้นที่ให้กระทำการอันวิจิตรอย่างอื่นๆ สืบไป อันเปรียบกันได้กับขั้นวิปัสสนาภาวนา. ต่อจากนั้นคือขั้นมรรคผลอันเปรียบได้กับการเก็บเงินจากผู้ดูได้ตามที่ตั้งใจไว้เดิม.

วิธีการแห่งการฝึก ในการที่จะปราบลิง ผู้ฝึกจะต้องปักหลักที่มั่นคงไว้ใจได้ แล้วใช้เชือกผูกลิงให้ติดอยู่กับหลักนั้น. ส่วนการฝึกลิงกล่าวคือจิตก็จะต้องมีหลักเช่นเดียวกัน. ตามที่เราทราบกันทั่วไปและที่พระผู้มีพระภาค

เจ้าทรงสรรเสริญ ก็คืออานาปานสติกรรมฐานเป็นกรรมฐานที่แพร่หลายมาก. ในกรรมฐานนี้ เราได้ลมหายใจเป็นกรรมฐานที่แพร่หลายมาก. ในกรรมฐานนี้ เราได้ลมหายใจเข้าออกเป็นหลักปัก, และเป็นกรรมฐานที่สะดวกสบาย สามารถฝึกที่ไหนก็ได้ เมื่อไรก็ได้ เพราะตามธรรมชาติเรากี่หายใจเป็นธรรมชาติอยู่เองแล้ว. แนวแห่งลมหายใจที่เล่นเข้าเล่นออกอยู่อย่างไรนั้นเป็น “หลักผูกมัด.” เราผูกมัดคือจิตด้วยเชือกกล่าวคือสติ. เราเขียนมัดด้วยไม้ คือสัมปชัญญะ. สติเป็นเครื่องกำหนดลมหายใจ ยังไม่ปล่อยให้เสียเพียงใด เชือกผูกมัดก็ยังไม่ขาดอยู่เพียงนั้น. ลิงก็ไม่อาจหลุดไปจากหลัก วิ่งกลับเข้าปากกล่าวคือโลกียารมณ์ได้ เป็นธรรมชาติอยู่เอง. อีกประการหนึ่งควรทราบว่สัตว์ป่าที่แรกจับมาจากป่า เช่น ช้าง เป็นต้น เมื่อจับมาฝึกใหม่ๆ ย่อมคืนรนเหลือประมาณ. ตามที่เราเคยเห็นกันอยู่ มันคืนรนจนเชือกบาดเท้าบาดคอ ฟังลึกลงไปในเนื้อหรือถึงกระดูกก็ยังคืน. เมื่อมันอยู่ในป่าตามธรรมชาติมันไม่คืน ไม่มีลักษณะที่น่าตกใจเหมือนเมื่อมันถูกฝึก. และเมื่อฝึกได้ดีเรียบร้อยแล้ว มันก็หยุดคืนและเป็นช้างที่สุภาพพร้อมที่จะทำประโยชน์ตอบแทนเจ้าของ. จิตนี้ก็ฉนั้นนั้น เมื่อมันคลุกกันอยู่กับอารมณ์ในโลกก็ดูไม่ร้ายกาจอันใดนัก. แต่ครั้งถูกจับมามัดกับหลักสำหรับฝึก มันก็จะคืนในสภาวะที่น่ากลัวและแปลกประหลาด. ทั้งเป็นการคืนชนิดที่สามารถทำลายความตั้งใจและความพากเพียรของบุคคลนั้นให้สูญสลายไป โดยให้เกิดความคิดว่าเราไม่มีอุปนิสัยที่จะฝึกสมาธิเสียแล้ว เป็นต้น. อำนาจความคืนรนของจิตเมื่อถูกผูกมัดเขียน ย่อมประจักษ์เป็นสภาวะที่ชวนให้เกิดความกลัว และอ่อนใจหรือกวัดแกว่งซึ่งถ้าเชือกคือสติไม่เหนียวแน่นพอ ก็อาจที่จะล้มเลิกหรือทำลายลงในขณะนั้นได้ เพราะฉะนั้นจึงจำต้องใช้เชือกหรือสติให้มันไว้ไม่หวั่นไหวไปตามอาการที่ปรากฏขึ้น ทั้งในทางที่ยั่วให้รู้สึกตื่นเต้นหรือในทางที่น่าตกใจกลัวก็ตาม. พึงกำหนดไว้แต่แรก และเห็นเป็นเรื่องธรรมดาว่าเป็นคุณอาการช้างที่เพิ่งถูกจับมาฝึกมันใดก็ฉนั้นนั้น. ช้างที่อยู่ตามสัญชาต

ของมันในป่า เรียบร้อยไม่ตั้งตังเหมือนช้างที่ถูกฝึกก็จริง แต่ยังเป็นช้างที่ใช้ประโยชน์อะไรไม่ได้ เราจึงลงทุนทำช้างป่าให้เป็นช้างบ้าน โดยซื้อเอาด้วยความทนความเอะอะตังตังของมันชั่วขณะหนึ่งต่อจากนั้นก็สบาย. ด้วยว่าจิตที่รับการฝึกฝนดีแล้วย่อมมีสภาวะตรงกันข้าม คือจะอยู่ในอำนาจและนำมาแต่ความสงบเย็นอย่างเดียวเป็นจิตที่ไม่กลับกลอก บริสุทธิ์ ขาวผ่อง นิ่มนวล อ่อนโยน ควรแก่การงานทางฝ่ายจิต เหมือนลิงที่พร้อมแล้วเพื่อจะเต้นรำทำเพลงต่อไป. ในขั้นที่ฝึกให้อยู่ในอำนาจได้นี้ เรียกตามภาษาธรรมะว่า สมาธิ หรือสมถกรรมฐาน. ได้ผลในขั้นนี้คือความสงบ ความน่าดู ความเชื่อฟัง และความคล่องแคล่วต่อการฝึกในขั้นต่อไป. ขั้นต่อไปจากนี้ก็คือการน้อมจิตที่ฝึกไว้เป็นอย่างดีแล้วนั้น ไปสู่การพิจารณาธรรมทั้งปวง เพื่อเกิดปัญญาขั้นวิเศษรู้แจ้งแทงตลอดโดยประการที่มันจะไม่จับฉวยหรือยึดมั่นสิ่งใด อันจักเป็นขั้นปัญญาหรือวิปัสสนากรรมฐาน จนกว่าจะสำเร็จเป็นมรรคผล ลุถึงความสุขชนิดที่เป็นโลกุตตระ, ไม่กลับคืนมาสู่ความต่ำหรือความพร่องอีกต่อไปตลอดอนันตกาล.

ลักษณะแห่งความเป็นสมาธินั้น, สำหรับการฝึกที่ใช้ลมหายใจเป็นหลักหรืออารมณ์ในที่นี้ มีแนวย่อยๆ คือ ขั้นแรกที่สุด การที่สติกำหนดลงตรงลมหายใจ ดูว่าบุคคลจดสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เข้าที่สิ่งอื่นอีกสิ่งหนึ่งเราเรียกว่า “วิตก.” ภาวะที่เรียกว่า วิตกในที่นี้มีได้หมายถึงความตริตริกหรือคิดเสียอย่างหนึ่งอย่างใด แต่หมายถึงอาการที่สติกำหนดแน่แน่วเฉยๆ อยู่ในอารมณ์ที่ไม่มีความหมาย (หรือไม่ทำความเข้าใจในทางการพิจารณาหาเหตุผล) อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเท่านั้น. ส่วนการที่จิตต้องเคล้าเคลียกันอยู่กับอารมณ์กล่าวคือลมหายใจ ด้วยอำนาจสัมปชัญญะอยู่ไปมานั้น เรียกว่า “วิจารณ์.” ภาวะที่เรียกว่าวิจารณ์ในที่นี้มีได้หมายถึงการพิจารณาหาเหตุผลหรือหมายถึงการใช้ปัญญาพิจารณาแต่อย่างใด. หมายเพียงลักษณะที่จิตเคล้าอยู่กับอารมณ์อย่างทั่วถึงไม่ออกห่าง. เมื่อเปรียบกับการผูกถึงแล้ว วิตกได้แก่การที่มันถูกผูกติดอยู่กับ

หลักโดยเฉพาะ. ส่วนวิจารณ์หมายถึงการที่มันเด่นอยู่รอบๆ หลักจะไปๆ มาๆ ขึ้นๆ ลงๆ อย่างไร ก็เคล้ากันอยู่กับหลักนั่นเอง. ในขณะที่ยังเป็นเพียง วิตกวิจารณ์ ล้วนๆ นี้ เราเรียกว่า ขณะแห่งปริกรรม หรือการปริกรรม. เมื่อการปริกรรมเป็นไปด้วยดี และถ้ากฎธรรมชาติแห่งจิตได้ให้เกิดเหตุผลตามที่ควรเกิดอย่างไรสลับไปแล้ว ก็จะเกิดความรู้สึกว่าจิตยอมอยู่ในอำนาจ. และเกิดความซาบซ่านหรืออิมใจชนิดหนึ่งซึ่งเรียกว่า “ปีติ.” เป็นความอิมใจที่เกิดซาบซ่านในขณะที่เริ่มรู้สึกว่าร่างกายได้เบาสบายไปทั่วตัว ไม่รู้สึกติดขัดหรืออึดอัด. ความร้อนในร่างกายได้สงบลงจนรู้สึกราวจะว่าไม่มีอยู่เลย. ลมหายใจค่อยๆ ละเอียดยิ่งขึ้น จนคล้ายกับไม่มีการหายใจ. ความตื่นเต็นของประสาท ไม่มีแม้แต่น้อย คงอยู่แต่ความเบาสบายอันเรียกว่า ปีติซึ่งตามภาษาแห่งธรรมะ ย่อมหมายถึงความเย็นใจอันซาบซ่านอยู่ภายในเท่านั้น ไม่หมายถึงความฟุ้งซ่านหรือเต็นเร้งเต็นกา. และพร้อมๆ กันกับปีตินี้ก็มีความรู้สึกที่เป็นสุขหรือความปลอดโปร่งใจ รวมอยู่อย่างแนบแน่นด้วย โดยไม่ต้องมีเจตนาและเรียกความรู้สึกอันนี้ว่า “สุข.” ต่อจากนี้ก็เป็นหน้าที่ที่จะคุมความรู้สึกอันนี้ ให้เป็นไปอย่างสม่ำเสมอด้วยดี เพราะเหตุว่าถึงได้หยุดเต็นแล้ว เชอกหรือสติ ไม่ถูกระชากอีกต่อไปแล้ว เพียงแต่รักษาภาวะอันนี้ให้คงที่อยู่ในลักษณะเดียวกันนี้, ซึ่งแท้ที่จริงก็ได้เริ่มมีกลมเกลียวกันมาตั้งแต่แรกแล้ว, ให้เป็นลักษณะที่เด่นชัดยิ่งขึ้น จนปรากฏชัดว่าจิตได้อยู่ในอารมณ์เดียว เสมอต้นเสมอปลายแล้วจริงๆ ยิ่งขึ้นกว่าตอนต้นๆ ก็เป็นอันว่าสมาธินั้นได้ลุถึงผลสำเร็จของมันแล้วอย่างเต็มเปี่ยมขึ้นหนึ่ง. และเรียกความมั่นคงเป็นอันเดียนี้ว่า “เอกัคคตา.” และพึงทราบว่าเป็นขณะนี้ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ได้กลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันพร้อมกันอยู่จนตลอดเวลาที่มันอยู่ในสมาธิ ไม่มีอื่นแทรกแซง จนกระทั่งถึงเวลาที่ผู้นั้นออกจากสมาธิ. การฝึกขั้นต่อไป ก็มีการฝึกให้เข้าสมาธิได้เร็ว อยู่ได้นานตามเวลาที่ต้องการ ตื่นหรือออกจากสมาธิได้ตรงตามเวลาที่ต้องการ คือมีความ

ชำนาญคล่องแคล่วจนกลายเป็นของชินหรือเคยตัว กระทั่งเวลาธรรมคา
 ทัวไป ก็รู้สึกว่าจะจิตยังได้อาบรดอยู่ด้วยปีติและสุขภายในอยู่เสมอๆ ทุก
 อิริยาบถ ไม่ว่าจะไปหรืออยู่ในสถานที่ไหน เหมือนกับคนที่มีลาภใหญ่หลวง
 มีความดีอกดีใจซาบซ่านอยู่ในที่ทุกแห่ง ไม่ว่าจะกำลังทำอะไรอยู่ฉันใดก็ฉัน
 นั้น. เมื่อลูถึงขั้นนี้ สิ่งที่เรียกว่า การฝึกจิต ก็กล่าวได้ว่าลูถึงผลอันสมบูรณ์ขั้น
 หนึ่งแล้วและเรียกว่าขั้นปฐมฌาน. ความเพ่งจิตอันเป็นบทเรียนขั้นต้นได้ลู
 ถึงแล้ว แม้เพียงเท่านี้ ก็สามารถใช้เป็นปทัสถานสำหรับพิจารณาในด้าน
 ปัญญาหรือวิปัสสนาได้สืบไป หากจะไม่พยายามในขั้นทุติยฌาน ตติยฌาน
 หรือจตุตถฌาน ก็ยังสามารถลูถึงโลกุตตรสุขได้ในวันหนึ่ง.

เพียงเท่านี้ เป็นสิ่งที่เหลือวิสัยหรือไม่? หากใช้ความกล้าหาญของ
 ความเป็นมนุษย์ไปให้ถูกต้องแล้ว ก็ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่ยากเกินไปอยู่ในวิสัย
 ของคนธรรมดาทุกๆ คน เพราะเหตุว่าที่จริงขั้นปฐมฌานนี้ก็ยังเป็นสิ่งที่ไม่
 ละเอียดเท่าใดนัก ยังเป็นขั้นที่หยาบอยู่ โดยเหตุที่ผู้มีอินทรีย์หรือกำลังใจอัน
 สูง ย่อมสามารถลูถึงขั้นจตุตถฌาน หรือฝึกให้สูงขึ้นไปถึงพวกอรุพฌาน
 ก็ได้ซึ่งเป็นขั้นที่นับว่าสูงสุด ในด้านการฝึกจิต. ส่วนในด้านการฝึกทาง
 ปัญญานั้น การฝึกจิตในขั้นสูงถึงปานนั้น เป็นของไม่จำเป็น. เพราะว่าการ
 เข้าถึงพุทธธรรมอาศัยการฝึกในด้านปัญญามากกว่า ในเมื่อกล่าวสำหรับคน
 ทั่วๆ ไป. ความซื่อปรีชาภูษณ์อยู่ในพระอรหันตประวัติทั่วๆ ไปแล้วว่า การ
 ฝึกจิตเพียงขั้นปฐมฌาน ก็สามารถบรรลุมรรคผลได้ และบางท่านไม่เคยฝึก
 จิตจนถึงขั้นฌานเลยก็มี.

แนวสัจจะอย่างง่ายของอานาปานสติ ที่เหมาะสำหรับคนทั่วๆ ไป
 และง่ายกว่าที่ท่านกล่าวไว้อย่างละเอียด และเป็นเทคนิคจัดเก็บไปในคัมภีร์
 ต่างๆ นั้น มีอยู่ดังต่อไปนี้คือ ตามธรรมดาเราก็หายใจเข้าออกเป็นปกติอยู่
 แล้ว ครันมีสติกำหนดเข้าที่ลมหายใจนั้น ก็จะพบความเข้าออกของมัน

หายใจเข้าเพียงไหนแล้วกลับออกมา กลับออกเพียงไหนแล้วกลับเข้าไป ตรงไหนระยะย่านกลาง นี่เป็นสิ่งที่ต้องกำหนดในขั้นแรก. และทั้งหมดนี้ เอาตามที่เราจะรู้สึกหรือสังเกตได้ง่ายๆ ไม่จำเป็นต้องค้นหรือคอยจับให้รู้จึ่เกินไป. ครั้นกำหนดเข้า ก็จะพบว่ามันค่อยๆ เบาเข้าหรือละเอียดเข้า โดยที่ร่างกายระงับเข้า. ถ้าเบาเกินไปจนกำหนดไม่ได้ ก็ตั้งต้นหายใจให้หนักขึ้น ลึกหน่อยไปใหม่ จนกว่าจะได้ความสม่ำเสมอของลม และความกำหนดของสติที่ค่อยวิ่งไปตามลมที่เข้าออก, และรู้สึกว่าสม่ำเสมอดีขึ้นหนึ่งแล้ว. ต่อมาก็ใช้สติกำหนดเฉพาะที่ “ปากทาง” เช่นที่ช่องจมูกทำความรู้สึกดูว่าที่ตรงนั้นมีเปลวอ่อน เมื่อลมกระทบก็รู้สึกได้ง่ายทั้งเข้าออก ไม่ต้องใช้สติกำหนดวิ่งเข้าออกตามลมเหมือนระยะแรก. เพื่อให้เข้าใจง่าย ก็เปรียบเหมือนนายประตูที่เฝ้าประตู ตามธรรมดา นายประตู มีหน้าที่ตรวจเฉพาะที่ประตูเท่านั้น คนเขาเข้าไปแล้วจะไปทำอะไรที่ไหน หรือออกไปแล้วจะไปไหน นั้นไม่ใช่หน้าที่ของนายประตู, สติในขั้นนี้ก็ฉันทันนั้น คือคอยกำหนดตรงช่องจมูกให้เป็นระยะสม่ำเสมอตามที่ลมผ่าน ทั้งนี้ก็เพื่อตัดภาระที่จะต้องวิ่งตามหรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า เพื่อให้สงบหรือประณีตยิ่งขึ้น

หรือเปรียบอีกอย่างหนึ่ง เหมือนกับผีเสื้อที่ไกวเปลให้เด็กเล็กๆ นอน. เมื่อเด็กยังไม่หลับ อาจลุกขึ้นคืบรนหรือบางที่อาจลงมาจากเปลทั้งที่เปลกำลังไกวอยู่ก็ได้. เพราะฉะนั้น ผีเสื้อจึงต้องใช้ความระมัดระวัง จับตาดูที่เปลเสมอไป ไม่ว่าเปลจะไกวไปสุดทางโน้นหรือกลับมาสุดทางนี้ทิ้งให้ลับสายตาไปไม่ได้จนตลอดเวลา. ครั้นนานเข้าเด็กก็ค่อยสงบหรือจะหลับนิ่งอยู่แล้ว ผีเสื้อก็ไม่จำเป็นต้องจับตาดูอยู่ไปมาเหมือนระยะแรก เพียงแต่จับตาดูแวบหนึ่ง ขณะที่เปลผ่านมาตรงหน้าทุกๆ ครั้งที่ไกว ก็พอแล้ว เป็นความสงบกว่าประณีตกว่าระยะแรก. เมื่อเด็กหลับสนิทแล้วผีเสื้อก็พักผ่อนตามสบาย, สติที่เปรียบได้กับผีเสื้อก็เป็นดังนั้น คือตอนแรกเมื่อเริ่มบริกรรม จิตยังหยาบอยู่จึงต้องกวาดขันสติให้คอยกำหนดด้วยการวิ่งตาม

ตลอดเวลา เพื่อว่าอย่าให้มีระยะว่างที่จิตอาจจะผละหนีไปเสียจากนิมิตในขณะทีบริกรรม. ครั้นค่อยเชื่อฟัง หรือรำบลังทั้งกายและจิตก็ปล่อยระยะให้บ้าง คงคุมเฉพาะขณะที่ผ่านมาตรงหน้าและผ่านมาตรงตามเวลาสม่ำเสมอ

ลมหายใจที่ถูกกำหนดอยู่ ตามวิธีในระยะการทั้งสอง ตามนัยที่กล่าวแล้วนี้ลมหายใจนั้นๆ ได้นามว่า “บริกรรมนิมิต” หรือนิมิตในขณะบริกรรมนิมิต บริกรรมคือการเริ่มกระทำและนิมิตในขณะบริกรรมเช่นนี้ก็คือนิมิตนั้นโดยตรง ซึ่งเป็นวัตถุภายนอกที่เป็นอยู่เองตามธรรมดาต่างจากนิมิตในขณะทีจิตเฉียดจะเป็นสมาธิซึ่งเรียกว่า อุกคหนิมิต. อันผู้ศึกษาจะต้องกำหนดไว้ให้แม่นยำด้วย. อุกคหนิมิต เป็นนิมิตเห็นเอาในใจหรือในความรู้สึก (ที่เรียกว่า Imagine มันขึ้นใหม่) โดยเปลี่ยนแปลงนิมิตเก่าหรือของเก่า, แต่ในที่นี้มันเป็นไปโดยไร้เจตนามากกว่าโดยเจตนาของผู้กำหนด

อธิบายต่อไปว่า ในขณะทีมีสติกำหนดเหมือนนายประตู หรือเหมือนพี่เลี้ยงทีไกวเปลเด็กทีกำลังหลับ คือการกำหนดอยู่ที่ลมหายใจในชั้นทีมันเป็นปกติดีแล้วนั้น สติก็มีภาระน้อยเข้าๆ จนกลายเป็นไร้เจตนา ก็คุมได้ และจิตก็อ่อนโยนเชื่อฟังเช่นเดียวกับเมื่อตั้งเจตนาควบคุม. ในระยะนี้สติจะละหรือปล่อยวางจากลมหายใจทีเป็นนิมิตภายนอก. สร้างหรือ Imagine นิมิตขึ้นใหม่ โดยรูปเดียวกัน ช้าหรือทับลงไปในที่เดียวกัน เฉพาะในที่นี้ก็คือความรู้สึกทีตรงช่องจมูก มีการรู้สึกอย่างเดียวกัน แต่ความรู้สึกอันนี้ได้กลายเป็นชนิดกึ่งสำนึกไปเสียแล้ว แทนทีจะมีความรู้สึกชนิดทีเป็นเจตนาต้นๆ อยู่เหมือนในระยะแรก. ความรู้สึกอันนี้มีใช่เป็นความเปลอสติหรือปราศจากความควบคุม แต่มันเป็นสติทีลงรอยหรืออยู่ตัว หรือเคยชินไปเสียแล้ว. สิ่งทีสติกำหนดในระยะนี้ จึงมิใช่ลมหายใจหยาบๆ อันเก่าทีอุคคหนิมิตเข้าๆ ออกๆ อยู่, แต่มันเป็นลมหายใจในมโนคติ หรือภาพทางมโนคติ ทีสติกำหนดอยู่ในเวลานั้น โดยถอดรูปออกมาจากลมหายใจธรรมดา ในระยะแรกอุปจารสมาธินั้นเอง และเราเรียกนิมิตอันใหม่นี้ว่า อุกคหนิมิต”

หรือนิมิตติดตามในด้านใน. เป็นนิมิตในขณะที่จิตเป็นอุปจารสมาธิ คือเฉียดสมาธิจริงๆ เข้าไปแล้ว. นิมิตติดตามหรือจิตใจเช่นภาพวิวงามๆ ที่ติดตามมาจากการไปเที่ยวทะเลหรือไปที่ไหนก็ตาม เนื่องจากเราฟังในภาพนั้นโดยตั้งอกตั้งใจนานเกินไป หรือนานพอที่จะติดตามได้ เมื่อใดเราอยากจะได้เห็น เราอาจนึกเห็น และเมื่อปล่อยอารมณ์ให้เป็นชนิดที่เรียกว่ากึ่งสำนึกภาพนั้นจะเด่นและหยุดนิ่งอยู่ในใจของเราได้โดยไร้เจตนา. ความรู้สึกที่ตรงช่องจุมูกก็เช่นเดียวกัน เหมือนกลายเป็นอุคคหนิมิตติดใจหรือติดตามในภายในแล้วสิ่งที่สติกำหนดในระยะนั้นก็เพียง “ภาพแห่งความรู้สึก” ที่มันสร้างขึ้นเองโดยไร้เจตนา เนื่องจากความเคยชินและจิตถูกบังคับให้เพ่งอยู่ในลักษณะเดียว นานพอนั่นเอง. เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า นิมิตในระยะที่สอง หรืออุคคหนิมิตนี้ หาใช่นิมิตอันเก่าในระยะบริกรรมไม่. จะมีเหมือนกันบ้าง ก็ตรงที่มีรูปหรือลักษณะอย่างเดียวกันเท่านั้น, โดยเฉพาะในการเจริญอานาปานสตินี้เหมือนกันตรงที่ความรู้สึกที่ตั้งใจกำหนดตรงช่องจุมูก กับภาพแห่งความรู้สึกอันนั่นเอง. เเด่นเป็นมโนคติภาพแทนขึ้นมาในสติกำหนดตรงที่เดียวกันนั่นเอง. แต่นิมิตในขั้นที่เป็นมโนคติภาพนี้ เป็นสิ่งที่มีลักษณะพิเศษอย่างหนึ่งคือ คล่องแคล่ว หรือพร้อมที่จะเปลี่ยนตัวอยู่เสมอ อย่างที่เรียกว่า Active ที่สุดซึ่งในขั้นต่อไป มันจะได้เปลี่ยนตัวไปตามความโน้มถ่วงในทันที แม้ว่าความโน้มถ่วงนั้น จะมีเจตนาที่น้อยที่สุดดูว่าได้เจตนาก็ตาม.

ความเปลี่ยนแปลงของนิมิต ในขั้นต่อไปจากนี้ก็ถือว่า เมื่ออุคคหนิมิตได้ถูกกำหนดและเป็นไปด้วยดี และลงรอยสม่าเสมอแล้ว ความปรากฏแห่งนิมิตนั้น เียบยงบนานสมควรแก่เวลาเข้า ทั้งจิตก็ยังรับเข้า นิมิตนั้นจะเปลี่ยนรูปร่างไปขั้นหนึ่ง ซึ่งจะปรากฏเป็นดวงหรือวงเด่นมีลักษณะงดงามใหญ่เล็กเพียงไร และราวจะว่าตั้งอยู่ที่ตรงไหน นั้นย่อมแล้วแต่บุคคลซึ่งไม่เหมือนกันทุกคนไป. เช่นบางคนในขณะที่นั้นจะปรากฏมโนคติภาพอันไร้เจตนาเห็นชัดในภายในเป็นกลุ่มขาวอยู่ตรงหน้า หรือเป็นดวงจันทร์หมีมา

ในอากาศหรือบนยอดไม้หรือที่ช่องจมูกย่อมแล้วแต่บุคคลเป็นส่วนใหญ่ ประกอบกับอาศัยความนุ่มนวลเล็กน้อย ของจิตด้วยอันเป็นไปเอง, ซึ่งบางครั้งอาจเป็นไปทางที่แปลกประหลาดอยู่มาก. เมื่อนิมิตอันใหม่นี้ได้เปลี่ยนรูปใหญ่ออกหรือเล็กเข้า หรือเคลื่อนที่ไปมาบ้าง ในระยะแรกๆ ของการปรากฏตามควรแก่เวลาหรือเหตุแวดล้อมจิตในภายในอย่างอื่นๆ แล้ว ในไม่ช้านักก็จักคงตัว และไม่มีการเปลี่ยนแปลงอีกต่อไปซึ่งเป็นขั้นสุด ที่จิตหรือสติ จะสงบ สบาย คงที่ ไม่เปลี่ยนแปลงอย่างไรอีกคู่กัน. คงซึมซาบอยู่ด้วยความรู้สึก อันจักสังเกตได้ ๕ ประการกล่าวคือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา กลมกล่อมอยู่ในสภาพของจิต โดยนัยดังกล่าวแล้ว และจิตพร้อมที่จะนุ่มไปสู่วิปัสสนาญาณในขั้นสูงเต็มที่. และเรียกนิมิตในขั้นนี้ว่า “ปฏิภาคนิมิต” ในขณะที่จิตปราศจากอารมณ์ร้ายหรือเรียกว่านิรวรณโดยประการทั้งปวง. และยิ่งกว่านั้นก็ถือว่า อารมณ์ร้ายนั้นๆ จักไม่สามารถเกิดขึ้นได้ในขณะที่จิตอยู่ในลักษณะเช่นนี้ หรือในขณะที่จิตยังอาบย้อมอยู่ด้วยรสแห่งสมาธินี้ ในตอนหลังๆ มาไม่ว่าผู้นั้นจะอยู่ในอิริยาบถไหน ความซาบซ่านด้วยรสของสมาธิ มีกำลังมากพอที่จะกันไม่ให้อารมณ์ร้ายนั้นๆ โผล่ขึ้นในจิตได้ ซึ่งจะทำให้ผู้นั้นกระหยิ่มว่าตนเป็นผู้ที่เป็นสุขที่สุด.

ผลของสมาธิ หรือการอบรมจิต โดยนัยดังกล่าวมานี้ ย่อมแบ่งผลนั้นๆ ออกได้ตามที่ประจักษ์ชัดเป็น ๒ สถาน. ผลอย่างแรกได้แก่ความสุขชนิดหนึ่ง อันเป็นความสุขชนิดใหม่ ที่เรายังไม่เคยพบมาก่อน ค่าที่เราไม่เคยได้บังคับจิต ให้อยู่ในอำนาจได้ลึกซึ้งเห็นปานนี้; เป็นความสุขชนิดที่ไม่ต้องอาศัย รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ชนิดที่ชวนใจอันเป็นของร้อน. สุขของสมาธิจึงเป็นของเย็นแสนจะเย็น และเย็นเองโดยไม่ต้องรคน้ำ; เป็นความสุขที่พอจะกล่าวได้ว่า เป็นการชิมรสล่วงหน้าของการเข้าถึงพระนิพพาน หรือรสของความว่างจากสรรพกิเลส. แม้ว่าพระนิพพานยังไม่ปรากฏหรือเป็นสิ่งที่ผู้

นั่นลูถึง ในขั้นนี้ก็จริง แต่เป็นการแสดงรสที่แปลกเกินกว่าที่จะคาดถึงได้ ล้วงหน้า เท่าที่อาจเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สืบสวนยิ่งขึ้นไปอีกด้วยความกล้าหาญ; และทั้งพอจะเทียบเคียงได้ด้วยการอนุমানว่ารสแห่งการลูถึงพระนิพพาน ก็จักเป็นไปโดยแนวนี้ เป็นแต่ว่าจักประณีตหรือสูงขึ้นไปกว่านี้อีกมากนั่นเท่านั้น. ก็คนธรรมดา ที่ไม่เคยฝึกหรือไม่เคยชิมรสของสมาธิ เมื่ออยากจะหยั่งทราบรสของสมาธิล้วงหน้าก็พอจะทำได้โดยการเทียบเคียงหรือคำนวณถึงรสแห่งความสุข ในขณะที่เรียกว่าตนมี “อารมณ์สงบเย็น” เป็นที่สุด ว่ามีรสเป็นประการใดแล้วเพิ่มปริมาณแห่งความประณีตและความสูงขึ้นอีกให้หลายเท่า ก็พอจะหยั่งทราบรสของสมาธิได้นี้ฉันใด, การเทียบเคียงรสแห่งสมาธิกับรสแห่งการลูถึงนิพพาน ก็มีทางที่พอจะทำได้บ้าง โดยทำนองเดียวกันฉันนั้น. แม้จะไม่ตรงกันโดยประการทั้งปวง ก็ยังเป็นทางที่จะเข้าใจใกล้ความรู้ หรือความจริงในเบื้องสูงได้ง่ายเข้าอีกเป็นอันมาก. นี้เป็นผลอย่างแรกของสมาธิซึ่งเรียกตามโฆหารศาสนาว่า “การเสวยสุขในทิฏฐุธรรม” ชนิดหนึ่ง, ซึ่งแม้ว่าการพากเพียรของตน จะมาหมดกำลัง สิ้นสุดลงเสียงเพียงขั้นนี้ ก็ยังนับได้ว่า การกระทำของตนไม่เสียหายอยู่เลยแล้ว.

ผลประการที่สองก็คือว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิด้วยดีแล้ววิปัสสนาญาณ จักเป็นไปด้วยดีและมองเห็นความจริงในสรรพสังขารได้แจ่มแจ้ง เพราะสมาธินั้นเป็นเหมือนการลับมีดให้คม หรือการเช็ดแว่นกระจกให้ใส มีดที่คมแล้ว ใช้ตัดฟันได้. แว่นที่ใสแล้ว ใช้ส่องได้ และได้ผลตามที่ต้องการ. สมาธิจิต คือจิตที่สงบตั้งมั่น บริสุทธิ์ ขาวผ่อง, และโดยเฉพาอย่างยิ่งมีลักษณะสำคัญคือ ควรแก่การงาน หรือที่เรียกว่า กมฺมุนิโย ควรแก่การงานในฝ่ายจิต เช่นการเพ่งคิดเป็นต้น. จิตของคนตามธรรมดา ไม่เป็นกรรมนิยะหรือไม่ควรแก่การงาน คือวิปัสสนาภาวนา คือมักตกไปในอารมณ์ที่น่ารัก น่าใคร่ ตามแต่มันจะชอบตกไปในอารมณ์อย่างไร. เหตุนั้น จึงจำเป็นที่

จะต้องมีการฝึกฝนจิตบ้างเป็นอย่างน้อย. จิตที่ฝึกไว้ดีแล้ว จะอ่อนโยนคุณว่า
 ลิงหรือช้างที่ได้รับการฝึกอย่างดีที่สุด สามารถใช้ทำประโยชน์ได้
 คล่องแคล่ว มีลักษณะเข้มแข็ง อดทน แปรปรวนยาก ความรักครอบงำยาก
 ความโกรธครอบงำยาก ความเกลียด ความริษยาและอื่นๆ ทั้งหมดครอบงำ
 ยาก หรือยากที่จะเกิดขึ้นแก่จิต. เมื่อความรู้สึกเช่นนี้ผ่านมาจิตจะรู้สึกเหมือน
 หัวเราะเยาะ. จึงไม่สามารถทำความปั่นป่วนอันใดให้แก่จิตได้ แม้อารมณ์
 ร้ายนั้นๆ จะประดังกันเข้ามา ก็ไม่ก่อให้เกิดความฟุ้งซ่านอันใดแก่ผู้ที่จิต
 กำลังอาบอยู่ด้วยรสแห่งสมาธินั้นได้. ด้วยเหตุที่จิตมีลักษณะควรแก่การงาน
 มีสภาวะเห็นปานดังนี้จึงมีประสิทธิภาพในอันที่จะมองเห็นความจริงใน
 สรรพธรรมทั่วไป. เพราะเหตุนี้ การน้อมจิตชนิดนี้ไปเพื่อพิจารณาสังขาร
 ธรรมทั้งหลาย จึงเป็นสิ่งที่กระทำได้ง่ายซึ่งท่านทั้งหลายอาจทราบโดย
 ประจักษ์ด้วยตนเองในเมื่อลองกระทำดู.

เมื่อท่านสามารถปรับปรุงจิตของท่าน ให้อยู่ในลักษณะทั้งสอง
 กล่าวคือ มีทั้งความสุขในทันตาเห็น และเหมาะสมที่จะรู้ธรรมในชั้น
 วิปัสสนาอื่นๆ ขึ้นไป โดยอำนาจความเป็นสมาธิตามนัยดังกล่าวมาแล้วเช่นนี้
 ก็แปลว่าจิตของท่านสามารถที่จะมองเห็นโลกในด้านใน. ท่านจะมอง ใต้ตะ
 เก้าอี้ โคมไฟ ฝาผนัง หรือสิ่งอื่นๆ ท่านจะเห็นลักษณะแห่งความเป็นอัน
 เดียว หรือเหมือนกันทั้งหมดของสิ่งเหล่านี้. ไม่ว่าจะมองไปทางไหน จิตใน
 ภายในของท่านจะยึดด้วยความสดชื่นภูมิใจ อยู่ภายในตลอดเวลา เพราะเหตุ
 ว่า มันได้เห็นโลกในด้านใน ที่มนุษย์ตามธรรมดาไม่เคยได้เห็น. ไม่ว่าจะ
 เห็นรูปารมณ์อย่างไร ย่อมได้รู้ชนิดที่เป็นการค้นพบใหม่ไปทั้งหมด.
 ในขณะที่มีความรู้สึกเป็นสุขที่อาบรดตัวเองอยู่ เหมือนกับพวก
 นักวิทยาศาสตร์ที่ค้นความจริงอันใหม่ได้ และเป็นความจริงชั้นใหญ่หลวง
 ยังผลพิเศษให้เกิดขึ้นในขณะนั้นทันทีและสืบมา. ต่อไปนี้สิ่งทั้งปวงในโลก
 ไม่มีอะไรที่จะตำตา ตำหู ตำจมูก ตำลิ้น ตำกาย ของท่านได้ในแง่ที่ทำให้ท่าน

ไม่ชอบ โกรธเคือง หรือรำคาญ. ไม่มีอะไรที่จะมาดึงหู ดึงตา ดึงจมูก ดึงลิ้น ดึงกายของท่านได้ ในแง่ที่จะช่วยวนท่าน ให้รัก ให้ติดพันอยู่ด้วยใจอันเป็นการทำลายอิสรภาพของมัน โลกียารมณ์ทั้งหลาย กลายเป็นของน่าหัวเราะเยาะ โลกทั้งล้วนมีสภาวะราวกะว่าหยิบมือเดียว และอยู่ในกำมือของท่านโดยประการทั้งปวง ค่าที่มันไม่สามารถกระทำแก่จิตใจของท่านได้ ในขณะที่ท่านเห็นมันด้วยญาณในด้านใน มีสภาวะเห็นปานดังนี้ ถ้าหากว่าท่านสามารถระงับจิตไว้ได้ โดยทำนองนี้และให้เจริญงอกงาม แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นโดยประการที่ว่า ไม่ว่าท่านจะเดินยืนนั่งนอน หรือไปในสถานที่ไหน ญาณอันนี้ก็ไม่สามารถจะลบเลือนไปจากจิตของท่านแล้ว ก็นับว่าท่านได้ความมั่นคงอย่างเอกอุ แต่เมื่อความชำนาญยังมีน้อย ญาณของท่านยังเป็นของใหม่ ยังอ่อนอยู่ ย่อมจะกลับเสื่อมหรือหายไปเสียโดยง่าย ท่านจึงจำต้องทะนุถนอมระมัดระวังไว้ด้วยดี จนสุดความสามารถของท่าน ซึ่งในคัมภีร์การเปรียบเทียบการระมัดระวังอันนี้ไว้ว่า ให้มีมากเหมือนหญิงผู้มีครรภ์แก่มีลูกในครรภ์ที่เชื่อว่าคลอดออกมาแล้วจะมีอำนาจเป็นมหาจักรพรรดิ, ถนอมครรภ์ของตัวเองอย่างเต็มที่, เพื่อว่าลูกอันเป็นมหาบุรุษนั้นจะได้ไม่ตายเสียในครรภ์. ผู้ที่เพิ่งจะบังคับจิตได้ใหม่ๆ ก็จำเป็นที่จะต้องระคับระคองให้มากเห็นปานนั้น, สำหรับญาณหรือวิปัสสนาจิตที่ยังอ่อนคือเพิ่งจะเข้าถึงการมองเห็นโลกในด้านในเป็นครั้งแรกด้วยแล้ว ในขั้นนี้จะต้องระมัดระวังให้มากแม้จะต้องเสียสละสิ่งอื่นๆ เพียงไรก็ยอม จนกว่ามันจะตั้งตัวได้มั่นคงเสียก่อน เช่นเพื่อรักษาสิ่งๆ นี้ อาจต้องเสียสละการสมาคมกับคนบางคน งดไปในที่บางแห่ง ยอมเสียรายได้หรือสิทธิบางประการ ก็ต้องสามารถเสียสละได้, เช่นเดียวกับการเจ็บป่วยถึงขีดจะเสียชีวิตคนเราย่อมเสียสละสิ่งนั้นๆ ได้ฉันใดก็ฉันนั้น. และในด้านตรงกันข้ามจะต้องเลือกคบกับบุคคลบางพวก เลือกไปในสถานที่บางแห่ง เสพสิ่งบางสิ่ง คือสถานที่หรือบุคคล และวัตถุใดๆ เมื่อเสพคบด้วยแล้ว เป็นเครื่อง

ส่งเสริมกำลังใจ ให้สมาธิตั้งมั่นอยู่ได้หรือตั้งมั่นยิ่งขึ้น ก็ให้พึงเสพคบกับบุคคลนั้น เว้นบุคคลหรือสถานที่อันเป็นข้าศึก โดยเฉพาะเหมือนคนจับเว้าของแสง.

อีกประการหนึ่ง ที่ควรทราบไว้ก็คือว่า การกระทำอันเกี่ยวกับการระวังรักษาจิตหรือการกำหนดตั้งว่ามานี้ ในที่ทุกสถาน จะทำให้ท่านกลายเป็นคนมีจิตที่ผิผดปรกติ จนแสดงออกมาเป็นที่ไม่น่าไว้ใจหรือน่ารังเกียจระอาสำหรับบุคคลทั่วไป หรือจะทำให้ท่านเดิน ยืน นั่ง นอน ด้วยท่าทางอันแปลกประหลาด หรืออึดอัดขัดขวาง ดังนี้ก็หาไม่. และจะเป็นความยากลำบากโดยจะต้องลงนั่งสมาธิหลับตาภาวนาไปเสียทุกแห่ง ก็หาไม่. ทั้งนี้เพราะว่า ความรู้สึกที่เป็นลักษณะและเป็นรสชาติของสมาธินั้น เมื่อได้กระทำพอคล่องแคล่วชำนาญตามสมควรแล้ว จะกลายเป็นสิ่งที่อาบรดชุ่มชื้น ติดอยู่กับจิตเอง. แม้แต่เพียงที่เพิ่งกระทำได้เป็นครั้งแรก ก็สามารถซึมซาบ อยู่กับจิตเป็นเวลานานวัน กว่าที่จะจางหายไปได้ โดยความประมาทของผู้บำเพ็ญ. ถ้าจะเปรียบเทียบกับเรื่องธรรมดา ก็เช่นเดียวกับถ้าเรามีปีติยินดีอะไรสักอย่างหนึ่งอย่างแรงกล้า เช่นได้รับโชคลาภ หรือเกียรติยศอย่างสูง ในการทำอะไรสำเร็จสักอย่างหนึ่งความปีตินั้นจะซาบซ่านอยู่ตลอดเวลา หรือทุกๆ อิริยาบถ กระทั่งหลับก็ยังจะฝันดี แม้จะออกไปที่ถนน หรือที่คนอัดแอมันก็ยังคงซาบซ่านอยู่นั่นเอง จนกระทั่งมันจะค่อยๆ จางไป ด้วยอำนาจเหตุปัจจัยของมันเองที่ค่อยๆ อ่อนไป หรือจืดไปในระยะหลัง. ส่วนปีติหรือสุขที่เป็นรสของสมาธินั้น เมื่อฝึกฝนดีแล้ว มีแต่จะทำความพอใจให้ยิ่งขึ้น. และต่อไปจะกลายเป็นสันดานหรือประจำอยู่ในสันดาน โดยที่อาจเรียกขึ้นมาได้ในขณะจิตเดียว เพราะได้กลายเป็นเพียงความจำ หรืออยู่ในความทรงจำชนิดหนึ่งเท่านั้น เพียงแต่นี้ก็ถึง รสอันซาบซ่านก็จะแผ่ซ่านไปเอง และเข้าอยู่ในสภาพอันเป็นสมาธิอย่างแรง ได้ทันที. ฉะนั้นจึงเป็นอันว่า

ต่อไปนี้ ก็เท่ากับเราได้เครื่องมือพิเศษชนิดหนึ่ง ที่สามารถให้ความสุขแก่เราได้ง่ายและมาก และเร็วกว่าแต่ก่อน. อารมณ์ร้ายต่างๆ เช่นความกำหนัด ความหลงรัก ความโกรธ ความเกลียด ความอิจฉาริษยา จะไม่ครอบงำเราได้ หรือได้ง่ายๆ. ถ้าเป็นนักการเมือง ก็เหมาะที่จะได้วาตะด้วยความคิดที่รอบคอบและบีบบัง. ถ้าเป็นนักสอนศาสนา ก็เหมาะที่จะรับคำคัดค้านอย่างมุ่งร้ายของพวกที่ไม่เลื่อมใสหรือพวกที่มาล้อเลียน. หรือท่านจะเป็นผู้มีกิจการงานในหน้าที่ประเภทไหนก็ตาม ท่านจะสามารถทรงตัวดำรงตัวไว้ได้ ชนิดที่เรียกว่าพึ่งตัวของตัวเองไว้ได้เสมอไป. ท่านจะมีอำนาจดำรงสติของตัวเอง หรือที่เรียกว่า Equilibrium อย่างเพียงพอ ไม่ว่าจะเข้าไปในสมาคมไหนหรือสถานที่เช่นไร. เพียงเท่าที่กล่าวมานี้ ท่านทั้งหลายจะเห็นได้แล้วว่า จิตที่เป็นสมาธิหรือเป็นกรรมนิโยนี เป็นจิตที่เหมาะสมแก่การงานในหน้าที่ ทั้งฝ่ายโลกและฝ่ายธรรมเพียงไร

ขอสรุปความในที่สุด ว่า จิตที่ได้รับการฝึกจนเป็นจิตที่มั่นคงด้วยดี เห็นปานนี้แล้ว มันพร้อมหรือคล่องแคล่วต่อการที่จะทำให้ท่านเป็นสุขในทันตาเห็น และจะทำให้ท่านเป็นผู้ที่เหมาะสมที่จะลูถึงคุณธรรมในเบื้องสูงโดยประการทั้งปวง. การเห็นสิ่งทั้งหลายโดยแจ่มแจ้งหรือการเข้าถึงพุทธธรรมด้วยการมองโลกในด้านในจะเป็นไปได้ ก็ต้องอาศัยสมาธินี้เป็นมาตรฐาน คือยังเป็นสมาธิเพียงใด ก็ยังเข้าถึงพุทธธรรมได้ง่ายและเร็วเข้าเพียงนั้น. หากจะยังไม่สามารถเข้าถึงธรรมขั้นสูงสุดในเวลานี้ ก็ยังสามารถที่จะส่งเสริมให้เข้าถึงได้ในเวลาอันเร็ววัน ถ้าหากว่าได้ยึดเอาปฏิบัติอันนี้เป็นเครื่องดำเนินชีวิต อยู่ตลอดเวลาเดือน ตลอดปี จนกว่าจะถึงอายุขัย.

ทั้งหมดนี้ เป็นแนวสังเขป เรื่องสมาธิ.

ก่อนแต่จะจบกถาเรื่องนี้ ข้าพเจ้าใคร่จะขออย่าอีกว่า แนวปฏิบัติของบุคคลจำพวกปัญญาวิมุตต์อาศัยความใคร่ครวญเป็นส่วนใหญ่ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า ฟังปัญญายิ่งกว่าฟังสมาธิ; หรือทำให้มากในปัญญายิ่งกว่าในสมาธินั่นเอง. ฉะนั้น เมื่อได้ทราบเรื่องของสมาธิ และรู้เท่าทันในการบังคับจิตพอสมควรแล้ว ข้อสำคัญจะต้องยึดแนวปัญญา หรือการพิจารณาเป็นส่วนใหญ่อีกสลับไป, โดยนัยที่กล่าวมาแล้วข้างต้น. จะต้องพยายามเขยิบขึ้นไปยึดเอาแนวใหม่คือแนวที่จะดำรงจิตไว้อย่างอิสระ ไม่ติดตั้งฝังรากในลัทธิหรือปรัชญาที่เคยยึดถือไว้ ชนิดที่เคยแย้งแย้งกันเสียงแข็ง. ไม่ยึดถือนิกายซึ่งเป็นเพียงเครื่องหมายหรือยี่ห้อภายนอกเพราะการเข้าถึงพุทธธรรมที่แท้จริง ไม่อาจจัดให้เป็นนิกายได้ มีอยู่ที่แต่ว่า ใครประพฤติกฎตรงตามที่ เป็นจริง ก็ลู่ถึงธรรมอันประเสริฐนั้นเท่านั้น, และไม่อาจปิดยี่ห้อหรือนามนิกาย ให้ตรงกันกับคุณภาพที่แท้จริงได้เหมือนสิ่งของเครื่องใช้ที่วางขายตามตลาด เพราะเป็นเรื่องภายในและเฉพาะบุคคลการหลงยึดถือในลัทธิหรือนิกาย กลับเป็นผ้าที่มีดม้วนหนักเข้า ไม่เป็นอิสระจากความยึดถือและสำคัญผิด. ข้อที่ตนเคยยึดถือนิกาย หรือหลักปรัชญามาแล้วแต่ก่อนอย่างไรอย่าขึ้นแบกไว้โดยเหตุผลซึ่งมีอยู่ที่แต่เพียงว่า กลัวคนอื่นเขาจะหาว่าตนเป็นคนไม่จริง เคยพูดเคยยืนยันไว้อย่างนี้ แล้วมากลับตัวเป็นอย่างอื่นไปเสียแล้ว คนจริงชนิดถือถือรั้น เคยพูดอย่างไรแล้ว แม้ผิดก็ไม่ยอมกลับคำนั้น กลับจะเป็นการแบกเอาความเท็จที่ไร้ประโยชน์ไว้จนตาย หาใช่เป็นคนจริงไม่ การเข้าถึงพุทธธรรม ต้องการคนจริงที่บริสุทธิ์คือมีใจเป็นอิสระ คือความถูกต้องความดีเป็นนิกาย ถือเอาการบรรลุผลเป็นเครื่องหมายของนิกาย หาใช่ถือเอาแบบแผนของกิริยาท่าทาง และความเสกสรรอย่างอื่น ๆ ขึ้นเป็นเครื่องหมายของนิกายไม่. ฉะนั้นในขั้นต้น จะต้องขจัดปิดเป้าความรู้สึก ที่ยึดถือด้วยอำนาจทิฐิมานะเช่นนี้ ให้หมดไปเสียขั้นหนึ่งก่อน กล่าวยอมเสียสละ ไม่กลัวหรือละอายว่าตนเคยยืนยันทิฐิหรือความเห็นเช่นนี้ บัดนี้

ทำไมมาละเสีย. ทั้งนี้โดยหวังผลที่จะชำระจิตให้หมดจดจากโสโครกแห่งการหลงยึดถือ. จิตจะเป็นสมาธิได้ง่ายหรือเป็นเองในทันทีที่จิตหมดจดจากฝ้ออันสกปรกเหล่านี้, จะรักษาสมาธิภาวะของจิตไว้ได้โดยง่ายทั้งอาจดำเนินไปโดยแจ่มใสจริงๆ. คนจะต้องยิ้มอย่างสดชื่น ในเมื่อเหลียวย้อนกลับไปดูทิวทัศน์โสโครกที่ตนผ่านพ้นมาแล้วทีไร.

การถอนความยึดถือติดแน่นในลัทธิและนิกายนั้น ย่อมหมายถึงการไม่ยึดถือในบุคคลหรือวัตถุภายนอกอื่นๆ ด้วย. การยึดถือบุคคลภายนอก เช่นความยึดว่าบุคคลผู้นี้ หรืออาจารย์คนนั้นเป็นพระอรหันต์, หรืออาจารย์ของเรา บรรลุมรรคผลขั้นนั้นขั้นนี้เพื่อจะได้มีความเชื่อความเลื่อมใส และยึดเอาเป็นที่พึ่งแต่ผู้เดียวเช่นนี้เป็นสิ่งที่อันตรายอย่างหนัก. การยึดถือเช่นนี้ แทนที่จะส่งเสริมกลับกลายเป็นกรงที่กักขังดวงวิญญาณของผู้ยึดไว้ ให้กลายเป็นลูกนกที่อ่อนแอ. ถ้าเป็นผู้ตื่นอาจารย์เกินไป ก็เป็นโอกาสที่จะถูกหลอกลวงจากอาจารย์ที่เป็นอสังขีหรือลวงโลก. ถึงแม้ว่าบุคคลที่ตนยึดถือ นั้นจะเป็นพระอรหันต์จริงๆ ก็ตาม การยึดถือนั้นก็ยังไม่มียุทธประโยชน์อันใด เพราะว่าตนจะรู้จักพระอรหันต์ไม่ได้ เว้นแต่ตนเป็นพระอรหันต์เองมาแล้ว ; การยึดถือของตน จึงยึดไม่ถูกองค์พระอรหันต์ แต่ไปยึดถูกทิวทัศน์ที่โง่เขลา หรืออ่อนแออย่างใดอย่างหนึ่งเข้าเท่านั้น. หรืออย่างดีที่สุด ก็ไปยึดเข้าที่เปลือกกายของพระอรหันต์จะมีประโยชน์บ้างบางอย่างก็แต่ในขั้นศีลธรรม แต่เป็นของมีดมั่วสำหรับความหลุดพ้นของจิต. เพราะฉะนั้น จึงต้องพยายามที่จะเห็นธรรม หรือองค์อรหันต์ที่แท้จริงแทนการพยายามยึดถือผู้นั้นผู้นี้ ว่าเป็นพระอรหันต์. การกราบไหว้พระภิกษุสงฆ์ มิใช่ด้วยความยึดถือในบุคคลนั้นๆ แต่เป็นการกราบไหว้ ธง หรือเครื่องหมายของพระอรหันต์ ทำนองเดียวกับที่เรากราบไหว้พระพุทธรูป อันเป็นเครื่องหมายแทนองค์พระพุทธเจ้า, หรือกล่าวอย่างธรรมดาที่สุด ก็เช่นเดียวกับราษฎรทุกคนเคารพผ้าธงไตรรงค์ อันเป็นเครื่องหมายแทนชาติ. หรือถ้าเรามองเห็นคุณ

ความดีอย่างอื่นประจักษ์ชัด เรากราบไหว้คุณความดีนั้นๆ เท่าที่รู้จักกันอยู่. เราใช้ตัวเราเองพิจารณาเองว่า ตามที่ท่านผู้นั้นกระทำอยู่นั้น จะเป็นการถอนตนออกจากโลก หรือทุกข์หรือหาไม่ และเราจะทำตามอย่างท่านได้ ก็เฉพาะแต่ข้อที่ทำไปก็เห็นไปพร้อมกันว่าสามารถละกิเลสได้เพียงไร, และละได้แล้วจริงๆ เพราะฉะนั้น เราอาจกราบไหว้สิ่งที่ควรกราบไหว้ทั่วไปก็ได้ โดยปราศจากความยึดถือชนิดที่เป็นกรงกักขังหัวใจ เป็นแต่กราบไหว้ด้วยปัญญาที่รู้สิ่งควรกระทำ.

การกราบไหว้เฉพาะอิฐปูนที่เขาก่อเป็นพระพุทธรูป หรืออนุสาวรีย์อย่างอื่นๆ ถือกันว่าเป็นการกระทำของคนที่ไม่ปราศจากความรู้หรือของคนโง่เขลา. ความจริงท่านประสงค์ให้กราบไหว้คุณความดี ของบุคคลที่เขาสร้างอนุสาวรีย์นั้นๆ ให้ เท่านั้น. เมื่อท่านผู้นั้นมีชีวิตอยู่ ตัวท่านหรือร่างกายของท่าน เป็นผู้ที่รับการกราบไหว้แทนคุณงามความดีในตัวท่าน. เมื่อท่านตายแล้วผู้อื่นช่วยกันสร้างอนุสาวรีย์ให้เป็นที่รับการกราบไหว้แทนร่างกายท่าน. เพราะฉะนั้น ใจความสำคัญจึงมีอยู่ว่า ไม่ได้กราบไหว้อิฐปูน, แต่กราบไหว้คุณงามความดีของเขา, และทั้งกระทำโดยไม่ต้องยึดถือ. ทั้งนี้เพราะเหตุว่าเราจะไปยึดถึงคุณความดีของผู้อื่นไม่ได้ ทำได้ก็แต่เพียงบูชาเขาด้วยน้ำใจที่ยุติธรรม หรือถือเอาเขาเป็นบุคคลตัวอย่างในคุณความดีอันประจักษ์ชัดแล้วนี้. แต่เมื่อสังเกตดูโดยถี่ถ้วนแล้ว เราส่วนมากได้ละเลยความจริงอันนี้ และได้ปล่อยให้การยึดถือเข้าครอบงำหนักขึ้น. แม้ในหมู่พวกพุทธบริษัทเอง ก็มีไม่น้อยที่ทำไปด้วยความยึดถือและกระทำแก่พระพุทธรูปซึ่งเป็นอิฐปูนนั้น ราวกระทำแก่คนที่มีชีวิตจิตใจจริงๆ และเป็นคนที่ละโมภเสียด้วย. พระพุทธรูปถูกประดับประดาด้วยผ้าสีต่างๆ เช่นเดียวกับเทวรูปของฮินดู ถูกประดับด้วยทอง เงิน และเปลี่ยนให้ตามฤดูกาลในปีหนึ่งๆ. พระพุทธรูปได้รับการถวายอาหารคาวหวาน คล้ายกับเครื่องเช่นผี ได้รับการพรมน้ำหอม และอื่นๆ อีกมากเหลือที่จะพรรณนา. ทั้งหมดนี้เมื่อพิจารณาดูแล้วก็ไม่มี

เหตุผลอย่างอื่นใด นอกจากความยึดถืออันผิดๆ และเลยกระทางแห่งศีลธรรม ที่ตั้งงามไปเสียลิบลับ, และโดยเฉพาะอย่างยิ่งให้ผลร้ายคือการกักกันจิต ไม่ให้เข้าถึงพุทธธรรมชนิดที่พระพุทธรองค์ทรงประสงค์ให้สาวกเข้าถึง. ในสมัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระชนม์ชีพอยู่ ไม่มีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นบูชา ไม่มีการไหว้รูปเคารพ มีบ้างก็แต่เจดีย์สร้างขึ้นเป็นอนุสาวรีย์แก่คนชั้นพระศาสนา เพื่อเกิดความสังเวชแก่ผู้พบเห็น เรียกสังเวชนียสถาน และเป็นกุศลแก่ผู้ได้รับความสังเวช. แต่ในสมัยนี้มีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นเคลื่อนกลาดบูชากันอย่างรูปเคารพ ได้รับการกระทำเช่นเดียวกับการเช่นผีหรือการเล่นตุ๊กตาของเด็กเล็กๆ. ซึ่งถ้าหากพระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ถึงเวลานี้หรือได้เสด็จมาเห็นเหตุการณ์ที่พลิกแพลงไปถึงเพียงนี้ คงจะทรงเห็นพ้องด้วยพระโมหมัดศาสนาแห่งชนชาวอิสลาม ในการที่ห้ามสร้างรูปเคารพที่สร้างขึ้นเพื่อหลงติด เขวออกไปนอกทางแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม และคงทรงห้ามมิให้ปล่อยความเชื่อถือหรือนับถือให้ไหลไปโดยปราศจากเหตุผล เช่นนี้ จนผิดจากความประสงค์เดิม.

เรากราบไหว้พระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอำนาจที่เรามีจิตแจ่มใสมีปีติปราโมทย์ในพระองค์ เพราะได้ทรงค้นพบสิ่งอันเร้นลับ หรือพุทธธรรมดังกล่าวแล้ว. เราได้ฟังธรรมที่พระองค์ทรงประกาศ พร้อมทั้งอรรถะพยัญชนะ พร้อมทั้งเหตุผลบริสุทธิ์บริบูรณ์ไพเราะทั้งในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดพอที่จะให้เกิดความเชื่อมั่นในตนเองโดยไม่ต้องเชื่อตามพระองค์ว่า ถ้าทำไปเช่นนั้นจริงๆ ความทุกข์จะหมดไปได้ เรากราบไหว้ในขั้นนี้ โดยไม่ต้องยึดถือว่าพระองค์เป็นอะไร มากไปกว่าผู้ที่ส่งประทีปให้เราเดินไปเอง และแสงสว่างแห่งดวงประทีปนั้นเราก็เห็นชัดอยู่; โดยนัยนี้จึงไม่มีการยึดถือชนิดที่จะพลิกคิดว่าพระองค์ลงมาเป็นเจ้าผีที่คอยอำนาจสิ่งต่างๆ ให้ตามที่ผู้เช่นไหว้เขาต้องการ. ทั้งไม่ต้องยึดถือแม้แต่เพียงว่า พระองค์จะช่วยเรา หรือ

พาเราไป. เพราะพระองค์ตรัสว่า เราจะต้องเดินไปเอง พระองค์ส่องไฟให้เรา
 ดูดวงไฟชนิดเดียวกับพระองค์ขึ้นเพื่อเราเอง. ถ้าเราถือว่า ดวงประทีปที่
 ส่องให้เราเข้าถึงพุทธธรรม เป็นองค์พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ก็แปลว่าเรา
 เป็นพระพุทธเจ้าเองจึงไม่มีเหตุผลอันใดที่จะยึดถือปัจจัยภายนอก หรือเข้าใจ
 ไปว่าพระพุทธองค์ทรงสอนให้กระทำดั่งนั้น. การที่ข้าพเจ้าได้ปรารถนาถึง
 เรื่องนี้ ค่อนข้างจะยืดเยื้อเช่นนี้ ก็เพราะว่าการเข้าถึงพุทธธรรมของพุทธ
 บริษัททั้งหลายในสวนรวมได้ถูกเหนี่ยวรั้งไว้ในภาวะที่น่าสงสารเห็นปาน
 นั้นมีอยู่ไม่น้อยทั้งกำลังลูกกลมเป็นโรคระบาดอยู่ในที่ต่างๆ ไป ซึ่งมีแต่จะ
 นำไปสู่ภาวะที่คับขันแก้ไขยากยิ่งขึ้น. และอีกประการหนึ่ง การอ้าง
 อุทาหรณ์ในเรื่องนี้ ก็เพื่อชี้ให้เห็นชัดเจนยิ่งขึ้นว่า การเข้าถึงพุทธธรรม
 ประเภทที่ใช้ปัญญาเป็นกำลัง หรือที่เรียกว่าปัญญาวิมุตตินั้น จะต้องปลด
 เปลื้องความยึดถือ เพื่อให้ญาณของตนเป็นไปไม่ข้องขัดเพียงไร. จิตที่
 เป็นไปด้วยอำนาจปัญญากับที่เป็นไปด้วยอำนาจเจโตสมาธินั้น ย่อมเห็นได้
 ชัดอยู่ในตัวแล้วว่ามันอาศัยกำลังหนุนผัดกันเป็นคนละพวกอยู่แล้ว. ในที่นี้
 เรามุ่งหมายกันเฉพาะพวกที่จะพึ่งพากำลังปัญญา จึงจำเป็นที่เราต้องกระทำ
 โดยแยกคายทุกๆ ทาง ในอันที่จะให้ปัญญาของเราก้าวขึ้นสู่ยอดภูเขา
 สามารถเห็นเหตุการณ์ทั้งปวงโดยทั่วถึงได้.

การเข้าถึงพุทธธรรม โดยลักษณะแห่งปัญญาวิมุตตินั้น ได้กล่าวมาแล้ว
 ข้างต้นว่าจะต้องใช้เวลาาก หรือเรื่อยๆ ไปในการบ่มปัญญา, ไม่เหมือนกับ
 พวกเจโตวิมุตต์ ที่หักโหมเอาด้วยกำลังจิต. เพราะฉะนั้นสำหรับพวกนี้ แบบ
 แห่งการครองชีวิตประจำวันย่อมเป็นปัญหาที่สำคัญมาก; ถ้าสะสางปัญหานี้
 ได้ถูกต้องดี ย่อมได้รับประโยชน์คุ้มการเสียดสละ พุทธบริษัททั้งมวล เป็นผู้
 เสียดสละเพื่อพุทธธรรม. บรรดาท่านที่เป็นบรรพชิตได้สละบ้านเรือนและโล
 กียารมณ์นานาประการ. ทั้งนี้เพื่ออะไรเล่า เพื่อความสนุกสนานดั่งนั้นหรือ
 เพื่อลาภผลทางวัตถุดั่งนั้นหรือ. เพื่อชื่อเสียงหรือ, เพื่อการศึกษาอันยืดเยื้อ

เพื่อหาความเพลิดเพลิดจากพระคัมภีร์ในทางวรรณคดี อักษรศาสตร์ และประวัติศาสตร์ดั่งนั้นหรือ. ทั้งหมดพิจารณาแล้วก็ไม่เป็นเช่นนั้น เพราะถ้าต้องการสิ่งเหล่านั้น อาจหาได้โดยทางอื่นอันจะได้สะดวกกว่าและเย็นใจในการเคารพตัวเองได้มากกว่า. แท้ที่จริง การเสียดละอันนี้ตามความประสงค์เดิม หรือจุดประสงค์อันแท้จริง ก็เพื่อการเข้าถึงพุทธธรรม เพื่อพบชีวิตอันสดชื่นไม่รู้จักเหี่ยว โดยเฉพา คือ ญาณ กับศานติ นั่นเอง.

อุดมคติของชีวิต ตามที่ธรรมชาติกำหนดมาให้อย่างเด็ดขาดในตัวเอง นั้น คือการวิวัฒน์สูงขึ้นเป็นลำดับ จนถึงขั้นบรรลุพุทธธรรมหรือที่เรียกโดยสมมติว่า ชีวิตอันสดชื่นไม่รู้จักโทรมเป็นชีวิตนิรันดรร่วมกับพระเป็นเจ้า อันปราศจากการเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นชีวิตที่มีอยู่ทางฝั่งอีกฟากหนึ่ง. ก็สิ่งซึ่งธรรมชาติกำหนดให้ยอมเป็น “สิ่งธรรมดา” เสมอไป. การเข้าถึงพุทธธรรม จึงเป็นสิ่งธรรมดาสิ่งหนึ่งแปลกไปก็แต่ว่าเป็นฝ่ายจิตหรือวิญญาณ ซึ่งมักจะถูกละเลยในสมัยที่มนุษย์พากันเหไปในฝ่ายวัตถุ, และถูกทิ้งให้กลายเป็นของยากหรือลึกลับพื้นวิสัยของมนุษย์ไปเสีย. ความเข้าใจผิดอย่างใหญ่หลวงก็เกิดขึ้นว่า สมัยนี้มีใช่เป็นสมัยที่ใครๆ จะต้องเอาใจใส่กับพุทธธรรมใครขึ้นมาข้องแหวะด้วย ก็กลายเป็นคนคิดโลก. คนจะเข้าใจไปอย่างไรก็ตาม แต่กฎธรรมชาติจะไม่ยอมบิดผันความจริงอันเด็ดขาด ให้หมุนไปตามความต้องการของคนได้ คนจึงประสบความยุ่งยากทางจิตหรือไม่ได้รับผลกำไรของความเป็นมนุษย์ เต็มตามค่าของมัน.

อุปกรณ์ อันสำคัญอีกอย่างหนึ่งของการเข้าถึงพุทธธรรมมีอยู่อย่างน่าพิจารณา. ข้อนี้คือการบำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่น; โดยเฉพาะในที่นี้หมายถึงการช่วยเหลือหรือสั่งสอนผู้อื่น ในกรณีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรมนั่นเอง. ในเมื่อท่านได้ฝึกฝนจิต หรือการบังคับตนเอง ให้ดำเนินไปด้วยดีได้พอสมควรแล้ว

ย่อมสามารถที่จะแนะนำผู้อื่นได้เท่าที่ท่านมีความรู้ความชำนาญ. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงติเตียนการสอนผู้อื่นในสิ่งที่ตนเองทำไม่ได้ แต่ทรงอนุมัตติการสอนเขาเท่าที่ท่านทำได้จริงๆ, และพระองค์เองทรงเป็นผู้สั่งสอน หรือ บำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่น. ที่กล่าวว่า การสอนผู้อื่นเป็นอุปกณ์แห่งการเข้าถึงพุทธธรรมได้นั้น เพราะการทำเช่นนั้นเป็นการปลุกเขย่าเมตตาและปัญญาของผู้สอนนั่นเอง และตั้งเป็นปฏิปทาของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ทรงประพฤติไว้ในฐานะเป็นตัวอย่างประการหนึ่ง. ลักษณะแห่งการบำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่นของพระพุทธรองค์นั้น อาจแบ่งได้เป็นสองสถาน กล่าวคือสำหรับสัตว์ที่ยังอ่อน พระองค์ทรง “ขังคอก” เอาไว้. ส่วนสัตว์ที่แก่กล้าแล้ว พระองค์ทรง “ชี้ทางให้บินไป,” ที่ว่าขังคอกไว้ ก็คือให้อยู่ในกรอบวงของศีลธรรม อย่าให้พลัดออกไปนอกคอก จะเป็นเหยื่อของสัตว์ร้าย กล่าวคืออบาย. แต่แม้กระนั้น พระองค์ก็ทรงสอนให้กระทำไปด้วยความไม่ยึดถือ หรือติดแน่นในศีลธรรมนั้นๆ ถึงกับตรัสเปรียบว่า ธรรมะนี้เหมือนเรือแพ จะอาศัยมันเพียงที่ยังต้องข้ามทะเลเท่านั้น เมื่อถึงฝั่งแล้ว ไม่จำเป็นต้องแบกเอาเรือหรือแพขึ้นบกไปด้วย กล่าวคือความยึดติดซึ่งจะทำให้จมน้ำไม่ได้. ที่ว่าทรงชี้ทางให้บินไป ก็คือทรงสอนให้ละวางโลกนี้ โดยมองเห็นในด้านใน ตามที่เป็นอย่างไรแล้ว ไม่ยึดถือ, ไม่ติดอยู่ในโลก ไม่ติดอยู่ในธรรม, สามารถข้ามขึ้นสู่ โลกุตตรสภาพ ซึ่งทรงตัวอยู่ได้โดยปราศจากภพจากชาติ อันเป็นที่ตั้งแห่งความยุ่งยากโดยประการทั้งปวง. ในขั้นที่สอนให้บุคคลหนักอยู่ในศีลธรรมนั้น มิใช่เพื่อให้ยึดถือเป็นเพียงให้เดินไปตามทางที่มีการอารักขาไปก่อน หรือให้อยู่ในคอกที่มั่นคง เพื่อใช้เวลาในขณะนั้นสร้างความสามารถให้แก่ตัวเอง ให้เข้มแข็ง กลายเป็นเป็ดไก่ที่ไม่ต้องอยู่คอกแล้ว หรืออาศัยคนเลี้ยงเช่นลูกเป็ด ไก่อ่อน, แต่ให้เป็ดสวรรค์ ไก่สวรรค์ หรือนกซึ่งโบกบินไปได้ในอากาศ อย่างเป็นอิสระเสรี. เพราะฉะนั้น ผู้ใดถอนตนออกมาได้เพียงใด ของจกรูณา เอ็นดูสงเคราะห์ช่วยเหลือให้เพื่อนสัตว์ ถอนตัวออกมาเพียงนั้น. เมตตาที่มี

อยู่นั้นจักเป็นเครื่องช่วยกำลังสมาธิ หรือช่วยกำลังจิตให้ผ่องแผ้วกล้าหาญยิ่งขึ้น. และข้อที่ว่าส่งเสริมกำลังปัญญา ก็คือข้อที่ตนถูกชักใช้ได้ตามยอมทำให้ต้องพิจารณาในอรรถธรรมนั้น มากขึ้นละเอียดขึ้นนี้เป็นผลสะท้อน (Reaction) ที่กลับมาได้แก่ตัวเอง และส่งเสริมตัวเองให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้นไปอีก. ในพระบาลีวิมุตตายนสูตร มีข้อความที่กล่าวไว้ว่าบุคคลบางคน ได้บรรลุมรรคผลในเบื้องต้นแต่ขาดถึงที่สุดได้ ในขณะที่ตนกำลังพยายามตอบปัญหาเรื่องนั้นเองแก่ผู้อื่น. ทั้งนี้เนื่องจากว่าคนบางคนหรือบางประเภท มีความแปลกประหลาดบางอย่าง คือความคิดหรือปิติปราโมทย์ ของเขาเกิดยากในเวลาอื่นแต่เกิดง่ายในเวลาจำเป็นจะต้องคิดเพื่อสอนผู้อื่น. ในกรณีเช่นนั้นความคิดของเขาจะเกิดขึ้นเอง ฐู่เองไปพลาง แล้วพูดออกมาพลาบอาบ ย้อมไปด้วยปิติปราโมทย์อยู่ตลอดเวลา, ซาบซึ้งในอรรถรสแห่งธรรมชั้น ประณีตอยู่ตลอดเวลา. เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า การพยายามคิดเพื่อสอนผู้อื่น ในเมื่อถูกชักใช้ได้ตามนั้น นอกจากจะเป็นการช่วยยกสถานะทางวิญญูณของเพื่อนมนุษย์ด้วยกันให้สูงขึ้นแล้ว ยังเป็นการช่วยให้ตนเองเข้าถึงพุทธธรรมได้ง่ายขึ้นอีกจึงเป็นสิ่งที่ควรพยายาม. และยังจะเห็นได้ชัดเจนสืบไปว่า วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรมนั้นมีการประพฤติปฏิบัติตามแนวที่กล่าวมาแล้วเป็นส่วนสำคัญ และมีการบำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่น เป็นอุปกรณ์ เครื่องส่งเสริม, เป็นสองชั้นอยู่ดังนี้.

ข้าพเจ้าขอสรุปความในที่สุดแห่งถาเรื่อนี้ว่า วิถีแห่งความรอดพ้นหรือการเข้าถึงพุทธธรรมนั้น อยู่ที่การละวาง หรือคลายออกเสีย ซึ่งสิ่งที่ตนเคยยึดถือ ไม่ว่าจะเป็นความยึดถือในโลภियารมณ ในลัทธิในกาย หรือในตัวตนของตนเอง. ความยุ่งยากทั้งสิ้นมาแต่ความยึดถือซึ่งมาจากความไม่รู้หรืออวิชชาอีกต่อหนึ่ง. การยึดถือเป็นสัญชาตญาณ (Instinct) ของสัตว์ที่รู้จักคิดนึก. ยิ่งมีความคิดนึกได้มากเพียงใด ก็ยึดถือไว้โดยแยกกายและหนักแน่น

มากเพียงนั้น. ความรู้จักคิดนึกทำให้สามารถรับเอารสแปลกๆ ของอารมณ์
 ทั้งหลายได้มากเมื่อความคิดในรสมิมาก ก็ยิ่งทำให้ความยึดถือเหนียวแน่น
 มากขึ้นตามส่วน. ในรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ทั้งหมดนั้นจิตใจของ
 สัตว์เดรัจฉานยึดถือน้อยกว่าจิตใจของมนุษย์เป็นอันมาก ทั้งนี้เพราะ
 ความคิดของสัตว์มีน้อย ได้รับรสของอารมณ์นั้นๆ แต่เล็กน้อยในระยะอัน
 สั้น และเท่าที่ธรรมชาติอำนาจหรือบังคับ ไม่มีการประดิษฐ์พลิกแพลงให้
 เป็นที่ยั่ววนลุ่มหลงมาก เหมือนที่มนุษย์กระทำกัน. ในที่นี้มีมิใช่มุ่งหมายจะ
 เอาอย่างสัตว์แต่มุ่งหมายให้มนุษย์ใช้คุณค่าแห่งความคิดไปในทางที่สูงสม
 กันคือมีความคิดมากเพียงใดก็จะยิ่งฉลาดในการที่จะไม่หลงไหลมากขึ้น
 เพียงนั้น ให้สิ่งที่ประดิษฐ์คิดได้นั้นเป็นบ่าวของเราแทนที่จะเป็นนายเหนือ
 เรา คือให้สิ่งที่คิดได้นั้นเป็นบ่าวของเราแทนที่จะเป็นนายเหนือเรา คือให้สิ่ง
 ที่คิดได้นั้นถูกใช้เป็นเพียงเครื่องอำนวยความสะดวกให้แก่เรา มิใช่ให้เป็นที่
 หลงไหล หรือเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์โศกยุ่งยากแก่เรามากขึ้น มนุษย์จะต้อง
 ดึกว่าสัตว์ในข้อที่ว่า มีความคิดมาก และใช้ความคิดนั้นถูกทางมิใช่เป็นไป
 ในทำนองที่เรียกว่า “รู้มากยากนาน” ยิ่งรู้ยิ่งยุ่งยากก็หาไม่. ความยึดถือนั้นจะ
 เห็นได้ชัดเจนในหมู่มนุษย์ เช่นความงามความไพเราะ เป็นต้น. ความงาม
 หรือความไพเราะนั้นๆ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากความยึดถือที่ค่อยฟักตัวขึ้นคราว
 ละน้อยๆ. ผู้ที่ไม่ได้รับการอบรมเช่นนี้ จะไม่เห็นว่าเป็นสิ่งนั้นๆ งามหรือไพเราะ
 เลย. เช่นคนแก่ตามบ้านนอก ที่เขาเรียกกันว่า ไม่ได้รับการศึกษาอันเกี่ยวกับ
 ศิลปะของความงามและความไพเราะ ท่านเหล่านั้นไม่เห็นว่าการแต่งตัวหรือ
 คนตรี ของหนุ่มสาวชาวกรุงสมัยนี้ งามหรือไพเราะที่ตรงไหน. บางทีจะ
 รุงรังตา หรือหนวกหูไปเสียด้วยซ้ำไป. แต่ท่านอาจเห็นว่าการแต่งตัวตาม
 แบบเก่า หรือเสียงที่พระสวดมนต์ จะเป็นของงามหรือไพเราะ ทั้งนี้ก็เพราะ
 ความยึดถือติดกันเท่านั้น อารมณ์ทั้งหลายอาจถูกยึดให้เป็นอย่างไรไปก็ได้.
 และทั้งนี้ยอมแล้วแต่การที่ท่านถูกแวดล้อมอบรมมาแต่เล็ก ตลอดเวลาอัน

ยาวนาน คือนานพอที่จะพอกความหลงใหลให้ติดแน่นได้ ว่าอย่างนั้น เรียกว่าความงาม ว่าไพเราะ. เมื่อพิจารณาในด้านใน จะเห็นว่าความรู้สึกที่ว่างามนั้น ต้องประกอบไปด้วยสี่สรรพนิตที่ตรงกันกับความหลงที่ได้พอกไว้มากๆ แล้วนั่นเอง ถ้าไม่ตรงกับความหลงที่พอกไว้ในสันดาน ถึงจะเป็นอย่างไรมา ก็จะไม่เห็นว่างามไปไม่ได้. เสียงเพราะก็เหมือนกันสี่ต่างๆ ที่ปรากฏแก่ตามนุษย์นั้น ที่แท้เป็นเพียงวัตถุที่สะท้อนแสงสว่าง โดยคลื่นแสงขนาดต่างๆ กัน เป็นมายาไร้ความจริงดังกล่าวมาแล้วข้างต้น. แต่ถ้าสิ่งที่เป็นมายาเหล่านั้น ถูกจัดสรรให้ตรงกันกับความหลงที่มนุษย์พอกไว้ในสันดาน ว่างาม ว่าสวยแล้ว ความรู้สึกว่างามก็ครอบงำจิตใจทันที. ทั้งนี้เพราะมนุษย์มิได้มองดูสิ่งเหล่านั้นด้วยสายตาที่จะเสาะหาความจริง โดยแยกออกเป็นสัดส่วน ; ตรงกันข้ามกลับมองไม่เห็นในด้านที่เป็นความจริง, แต่มองเห็นในด้านที่เท็จ คือความยึดถือที่สมมติหรือบัญญัติสิ่งนั้นๆ ทั้งในส่วนตัวคือเป็นสี่ๆ ไป และในส่วนร่วมคือความสัมพันธ์กันทุกสิ่ง ในสิ่งที่มีสีกลมกลืนกันหลายสี ว่างามไปทั้งหมด หรือไม่งามไปทั้งหมด แล้วแต่ความยึดถือของตน. คนตรีนั่นไพเราะก็คือการประสานของเสียงที่มีขนาดแห่งความถี่ (Frequency) ต่างๆ กัน เป็นเสียง แต่ละเสียงก็ถูกสมมติว่าไพเราะอยู่แล้ว ยิ่งเมื่อได้จัดให้ประสานกันตามวิธีที่สมมติว่าไพเราะก็ยิ่งรู้สึกไพเราะขึ้นอีกเท่ามาตรฐานแห่งการสมมติ. ความรู้สึกว่าเรงความเศร้าโศกอันเกิดขึ้นในใจ เนื่องจากได้ยินการประสานของเสียงเหล่านั้น แท้ที่จริงนั้นแหละคือผลของความหลงยึดถือ, เพราะเราไม่อาจบรรเลงเพลงโศกให้สุนัขฟัง และให้มันพลอยโศกไปตามได้ด้วย. แต่มนุษย์ได้รับผลอันนี้สมหมาย ทั้งนี้เพราะมนุษย์ได้ใช้วิชาหรือความหลงของตน เสกสรรสิ่งที่ตนเรียกกันว่าการศึกษา หรือศิลปอันนี้ขึ้น แต่แล้วความฉลาดมีไม่พอ ที่จะทำให้เมื่อเสกสรรขึ้นแล้วอย่าหลงยึดถือ. มนุษย์หลงเขียนรูปเสือขึ้นกั้วเอง. หลงเขียนรูปของรักขึ้นรักเอง หลงเขียนรูปเกลียดขึ้นเกลียดเอง. ทั้งที่

คนทำขึ้นมาเองก็ไม่สามารถที่จะรู้ว่ามันหาใช่สิ่งที่น่ากลัวน่ารักหรือน่าเกลียดอะไรไม่ ทั้งหมดนี้เป็นเพราะถูกอวิชชาครอบงำอยู่ตลอดเวลา การถอนความยึดถือ ก็คือการสร้างวิชา พร้อมกันขึ้นมาในตัว เพื่อกวาดล้างอวิชชาออกไปเสีย. เมื่อปราศจากความยึดถือแล้ว รูปเสียงอันเดียวกันนั่นเอง จะให้ผลไปอีกอย่างหนึ่ง อย่างตรงกันข้ามคือมันแสดงความจริงแทนความเท็จ ให้เราเห็น และปฏิบัติต่อมันได้ถูกต้องที่เป็นจริง โดยประการที่จะไม่ก่อให้เกิดความรักโศกเป็นต้นนั้นได้ แต่จะกลับเป็นการศึกษาที่แท้จริง ที่จะนำมาซึ่งความสะอาดผาสุกทางกาย และความสงบเยือกเย็นทางใจ.

เพราะเหตุดังกล่าวมานี้ แนวใหญ่ หรือ แนวทั่วไปแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม จึงได้แก่การทำลายเปลือกหุ้ม กล่าวคือความยึดถือซึ่งเมื่อลอกออกได้เมื่อไร ท่านจะเป็นผู้รู้สึกได้ด้วยตนเองว่าแสงแห่งพุทธธรรม ได้ส่องเข้าถึงตัวท่านแล้ว. ท่านได้เข้าถึงสิ่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเข้าถึง และทรงสั่งสอนให้แก่เรา อันเป็นสิ่งที่เราทุกคนจะพึงกระทำ เพื่อความเต็มรอบแห่งความเป็นมนุษย์ของเราเอง. นั่นเป็นขั้นสุดของพรหมจรรย์ กล่าวคือ บทเรียนอันประเสริฐของความเป็นมนุษย์ เป็นบทเรียนที่แท้จริง และจำเป็นจริง. ต่อจากนั้นโลกทั้งหมดจะอยู่ในความควบคุมของท่าน. ไม่มีอะไรที่เป็นปัญหายุ่งยากต่อท่าน อย่างที่เรียกว่าไม่มีความเป็นบรรพชิต ไม่มีภราดร ไม่มีหญิง ไม่มีชาย ไม่มีเด็ก ไม่มีผู้ใหญ่ ไม่มีรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ไม่มีโลกนี้ หรือโลกไหน ไม่มีอะไรโดยประการทั้งปวงที่สามารถก่อกวนความรู้สึกอันไม่สงบอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้แก่ท่านได้ แม้แต่น้อย. คงปรากฏแจ่มแจ้งอยู่แต่ลักษณะแห่ง “สิ่ง” สิ่งหนึ่งอันเป็นสิ่งซึ่งไม่แปรผัน ไม่มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย, มีแต่ความยึดมั่นอย่างสดชื่น ไม่รู้จักโรยรา, โดยไม่ต้องมีตัวผู้ยึด, แต่เป็น “ชีวิต” ที่สมบูรณ์เต็มเปี่ยม อันเป็นจุดประสงค์ซึ่งบรรดาผู้พยายามทำ ตามคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ จำนงหวังอยู่ทุกเมื่อ.

ข้าพเจ้าขอจบธรรมกาลด้วยความสมควรแก่เวลา. และขอขอบคุณ
ท่านทั้งหลายที่ได้ตั้งอกตั้งใจฟัง มาตั้งแต่ต้นจนจบ. ขอให้ธรรม พุร และ
เมตตา จงเจริญแก่ท่านทุกเมื่อเทอญ.

ขอจงประสพแต่ความสุขสวัสดิ!